

ANALIZA POTREBA RE POPULACIJE U OBLASTI INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA

NEEDS ASSESMENT OF RE POPULATION IN THE FIELD OF INCLUSIVE EDUCATION

ANALIZA E NEVOJAVE TË POPULLSISË ROME DHE EGJIPTIANE (RE) NË FUSHËN E ARSIMIT INKLUZIV

This project is funded by
the European Union

ANALIZA POTREBA RE POPULACIJE U OBLASTI INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA

NEEDS ASSESMENT OF RE POPULATION IN THE FIELD OF INCLUSIVE EDUCATION

ANALIZA E NEVOJAVE TË POPULLSISË ROME DHE EGJIPTIANE (RE) NË FUSHËN E ARSIMIT INKLUZIV

This project is funded by
the European Union

Podgorica, oktobar 2016.

Projekat/Project/Projekti: Obrazovanjem do socijalne inkluzije/Building Social Inclusion through Education/Rritja e përfshirjes sociale përmes edukimit

© Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM)

Izdavač

Centar za demokratiju i ljudska prava – CEDEM
(www.cedem.me)

Za izdavača/Editor/Botues

Mr Nenad Koprivica

Autor/Author/Autor

Prof. dr Miloš Bešić

Prevod na engleski jezik/Translation in English/Përkthim

Jovan Jovanović

Prevod na albanski jezik/Translation in Albanian/Përkthim në gjuhën shqipe

Violeta Marniku Camaj

Prelom, dizajn i štampa/Pre-press, design and printed by/ Layout, dizajn dhe shtypje:

Patent D.O.O, Budva

Tiraž/Printing/ Qarkullim

130 primjeraka

Projekat finansira Evropska komisija kroz Program Prekogranične saradnje Crna Gora – Kosovo 2011 – 2013 u okviru mjere Socijalna kohezija i ljudi-ljudima inicijativama
* Ovaj pojam ne prejudicira stav o statusu Kosova i u skladu je sa Rezolucijom SBUN 1244 i mišljenjem MSP o kosovskoj Deklaraciji o nezavisnosti.
Stavovi iznijeti u ovoj publikaciji ne odražavaju nužno stavove Evropske komisije*

SADRŽAJ/CONTENT/PËRMBAJTJA

ANALIZA POTREBA RE POPULACIJE U OBLASTI INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA <i>Realizovani intervjui sa stručnim radnicima i profesionalcima angažovanim u procesu obrazovanja romske i egipćanske populacije u pograničnim opštinama</i>	5
NEEDS ASSESMENT OF RE POPULATION IN THE FIELD OF INCLUSIVE EDUCATION <i>Conducted Interviews with Skilled Workers and Professionals Engaged in the Process of Education of Roma and Egyptian Population in Cross-Border Municipalities</i>	25
ANALIZA E NEVOJAVE TË POPULLSISË ROME DHE EGJIPTIANE (RE) NË FUSHËN E ARSIMIT INKLUZIV <i>Intervistat e realizuara me specialistet dhe profesionistet e angazhuar në procesin e arsimimit të popullsisë Rome dhe Egjiptiane në komuna kufitare</i>	47

ANALIZA POTREBA RE POPULACIJE U OBLASTI INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA

*Realizovani intervjui sa stručnim radnicima i profesionalcima
angažovanim u procesu obrazovanja romske i egipćanske populacije
u pograničnim opštinama*

Podgorica, oktobar 2016.

SADRŽAJ

UVOD.....	7
Siromaštvo kao prepreka ostvarivanju socijalne inkluzije Roma u obrazovni sistem	8
Kulturološki ambijent kao prepreka obrazovanju Roma	16
Prerano napuštanje obrazovnog procesa	17
Komunikacija stručnih radnika sa pripadnicima Romske zajednice	19
Socijalna zaštita u funkciji jačanja procesa socijalne inkluzije Roma u obrazovni sistem	21
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	23

UVOD

„Crna Gora je prihvatila Milenijumsku deklaraciju, koja obuhvata niz mjerljivih i vremenski definisanih ciljeva koji se odnose na ljudski razvoj. Jedan od Milenijumskih razvojnih ciljeva je 100% pokrivenost osnovnoškolskim obrazovanjem dječaka i djevojčica do 2015. godine, s posebnim akcentom na uključivanju djece iz marginalizovanih grupa, kao i na prevenciji ranog napuštanja obrazovnog sistema” (UNICEF, 2013). Socijalna isključenost pripadnika Romske i Egipćanske zajednice svoje drastične obrise pokazuje u odsustvu njihove adekvatne participacije u okvirima formalnog obrazovnog sistema. Imajući u vidu kompleksnost njihove socio-ekonomske pozicije, ovim izvještajem želimo ukazati na dosadašnja iskustva i prijedloge od strane profesionalaca i stručnih radnika aktivnih u programima socijalne inkluzije Roma. Sprovedeni intervjui sa profesionalcima i stručnim licima angažovanim u školama, centrima za socijalni rad i organima lokalne samouprave tretirali su pitanje obrazovanja Roma sa osvrtima na širi kontekst koji stimulise ili limitira njihovo obrazovanje. Riječ je o stručnjacima iz centara za socijalni rad i prosvjetnim radnicima koji se nalaze u direktnom kontaktu sa Romima koji učestvuju u procesu obrazovanja. Intervjui su urađeni sa profesionalcima iz pet crnogorskih gradova i opština, a to su: Podgorica, Berane, Bijelo Polje, Rožaje i Ulcinj.

Jedinstven stav intervjuisanih stručnih radnika ukazuje da postoji prostora za napredak u procesu obrazovanju Roma. Naime, osim zapošljavanja, ključni faktor u suzbijanju socijalne isključenosti Romske populacije jeste kreiranje kvalitetnog i fleksibilnog sistema obrazovanja koji ublažava ili svodi na minimum potencijalne mogućnosti za njihovom socijalnom izolacijom. Uključivanjem socijalno ugroženih kategorija stanovništva u obrazovni sistem smanjuje se nivo njihove društvene izopštenosti. Takođe, kroz participaciju u sistem obrazovanja, romska djeca razvijaju svijest o postojanju socijalnih problema, društvenih devijacija i nužnostima za njihovim rešavanjem. Obrazovni sistem u Crnoj Gori se poslednjih godina mijenja sistemskom reformom koja sa jedne strane ima za cilj da isprati dešavanja u društvenoj stvarnosti, a sa druge strane da kod

učesnika obrazovnog procesa razvije stručne kompetencije i vještine u cilju prihvatanja i sprovođenja važnih ekonomskih, socijalnih i ekoloških ciljeva.

U dosadašnjem periodu realizovano je nekoliko strateških pristupa (Strategije za poboljšanje položaja RAE populacije u Crnoj Gori 2008-2012 i Strategija za poboljšanje položaja Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2012-2016), koji na žalost nisu proizveli sveobuhvatno unapređenje položaja romske i egipćanske zajednice. Prisutnost socijalne deprivacije, socijalne marginalizacije i segregacije predstavlja i dalje nepremostivu prepreku za realizovanje kontinuiranog obrazovanja.

Tokom realizacije intervjua, interesovali smo se za socio-psihološki, ekonomski, kulturološki ambijent u kojem egzistiraju Romi, kao za izvore eksternih i internih prepreka usljed kojih njihova participacija u sistemu obrazovanja teče otežano. Takođe, ističemo da svi intervjuisani stručni radnici imaju u vidu važnost emancipacije i većinske i manjinske zajednice (u ovom slučaju Romske), kako bi proces obrazovanja Roma bio efikasan i plodotvoran. U tom smjeru je u startu identifikovano nekoliko opštih karakteristika koje su prema mišljenju intervjuisanih prisutne u društveno-kulturnom kontekstu i čije prisustvo otežava proces obrazovanja Roma, a to su: nedostatak empatije, egoizam, nepostojanje istinske komunikacije, etnička distanca, predrasude/stereotipi, prisustvo patrijarhalnog/tradicionalističkog sistema. Generalno, prema mišljenju stručnih radnika, obrazovni sistem u Crnoj Gori mora biti otvoreniji u dvije dimenzije: prva, u povećanju stepena kontinuirane uključenosti romskih i egipćanskih dječaka i djevojčica u sistem obrazovanja, drugi, promjena samih obrazovnih sadržaja (upoznavanje sa romskom i egipćanskom kulturom). Istovremeno, značajan dio pripadnika romske zajednice nužno mora mijenjati stavove prema značaju obrazovanja i fleksibilnije se prilagođavati (bez straha od asimilacije) kulturološkim trendovima društva kojem pripadaju.

Stručni radnici su od mnogobrojnih razloga koji usporavaju participaciju Roma u osnovno obrazovanje kao ključne naveli: siromaštvo i socijalnu isključenost, kulturološke obrasce ponašanja romskih porodica, stereotype većinskog stanovništva, ne u potpunosti konsolidovane društvene sektore (socijalna zaštita, sistem obrazovanja, organi lokalne samouprave, itd.) i još uvijek prisutnu jezičku barijeru kod jednog dijela Roma.

Siromaštvo kao prepreka ostvarivanju socijalne inkluzije Roma u obrazovni sistem

Siromaštvo, jedan od najizraženijih društvenih problema našeg vremena, treba se posmatrati kao multidimenzionalna pojava koja obuhvata materijalne, socio-ekonomske i humane aspekte. Detaljnije kreiranje javnih politika u Crnoj Gori u cilju

eliminisanja siromaštva počinje tek nakon 2000. godine, što dovoljno svjedoči o oskudnom iskustvu u pogledu ukupnog kreiranja instrumenata i mjera javnih politika prema ovom socijalnom problemu. U *Strategiji za redukciju siromaštva iz 2003. godine* Romi (u strategiji se tada koristio termin RAE populacija) su identifikovani kao najsiromašnija i najmarginalizovanija kategorija stanovništva u Crnoj Gori. Istraživački nalazi u pomenutoj strategiji opisuju teško socio-ekonomsko stanje Roma. Prema tadašnjoj Strategiji oštrina, dubina siromaštva kao i zastupljenost ekstremnog siromaštva su najizraženije kod pripadnika RAE populacije, koji dominantno zauzimaju vodeće mjesto po prisutnosti ovih parametara. U tom vremenskom periodu posebno je bujalo siromaštvo u obrazovanju, jer 70% romske populacije nije bilo aktivno u obrazovnom procesu i nije pohađalo školu, što se neminovno odražava kako na dubinu, tako i na oštrinu siromaštva među ovom kategorijom stanovništva. Naravno, u uzročno-posljedičnoj vezi sa stepenom obrazovanja jeste i zaposlenost ljudi i na osnovu toga siromaštvo u pogledu zaposlenosti najviše je pogađalo RAE populaciju (43.3%), mada je izraženo i kod izbjeglih (32.5%) i raseljenih lica (30.4%). Takođe, u pogledu uslova stanovanja, drastična izraženost siromaštva RAE populacije (74.7%), navodi na zaključak da najveći broj pripadnika ove kategorije stanovništva nema osnovne preduslove za kakvo takvo održanje egzistencije, kao na primjer: izvor pijaće vode u životnom prostoru (stan ili kuća), neodogovarajuća kvadratura stana ili kuće, nemogućnost povezanosti na vodovodnu mrežu, nepostojanje kupatila, itd. Imajući u vidu ovakvo stanje evidentirano 2003. godine, više je nego jasno sa kakvim polaznim šansama članovi romske zajednice traže ravnopravan prostor za sebe u društvenom ambijentu Crne Gore.

Iako je u prethodnom vremenskom periodu implementirano više strategijskih pristupa sa ciljem redukcije siromaštva i socijalne isključenosti, Romi većinski i dalje egzistiraju u stanju socijalne ugroženosti. Ciljevi tih strategija odnosili su se na promjenu društvenog ambijenta koja bi podstakla socijalno uključivanje marginalizovanih kategorija stanovništva. U tom smislu intenzivno se radilo na dostizanju sljedećih ciljeva: kreiranje nove zaposlenosti, efikasnija socijalna zaštita, zdravstvo u funkciji smanjenja siromaštva, obrazovanje u funkciji smanjenja siromaštva, životna sredina i infrastruktura u funkciji smanjenja siromaštva.

Većina intervjuisanih stručnih radnika prethodnih desetak godina ima aktivnu ulogu u programima redukcije siromaštva i socijalne isključenosti koje sprovode državni organi i organi lokalne samouprave. Trend siromaštva i socijalne isključenosti među RE populacijom (Romi i Egipćani) ima svoje korijene u političko-ekonomskim dešavanjima u proteklih dvadesetak godina. Činjenica je da siromaštvo kao pojava karakterisalo romske porodice i njihov stil života i prije pomenutih političkih i ekonomskih zbivanja. Međutim, dešavanja tokom devedesetih godina 20-og vijeka pojačala su intenzitet osiromašenja cjelokupnog stanovništva, a istovremeno se ova pojava i prema svojoj dubini i oštrini

najviše odrazila na socio-ekonomske pozicije romskih porodica. Dodatno, i prinudna migraciona kretanja kao posljedica ratnih dešavanja na području bivše Jugoslavije dovela su povećanja broja izbjeglih i raseljenih lica koja su svoje utočište potražila u Crnoj Gori.

TABELA 1: Linija siromaštva u Crnoj Gori

	Nacionalna apsolutna linija siromaštva (u € mjesečno, po ekvivalentnom odraslom licu)	Stopa siromaštva (%)	Jaz siromaštva (%)	Oštrina siromaštva (%)	Gini koeficijent (%)
2006	144,68	11,3	1,9	0,6	24,4
2007	150,76	8,0	1,4	0,4	26,4
2008	163,57	4,9	0,9	0,3	25,3
2009	169,13	6,8	1,4	0,5	26,4
2010	169,98	6,6	1,1	0,3	24,3
2011	175,25	9,3	2,0	0,7	25,9
2012	182,43	11,3	2,8	1,4	26,5
2013	186,45	8,6	2,4	1,1	26,2

Izvor: MONSTAT

Pozivajući se na zvanične podatke MONSTATATA (tabela 1) stručni radnici ukazuju da se stanje na nivou cjelokupne populacije poboljšalo kako u pogledu ukupnog broja siromašnih, tako i u vidu jaza i oštine siromaštva u proteklih desetak godina. Ipak, ovaj trend nije karakterističan za pripadnike romske zajednice. Kontinuirane akcije sprovedene na temu redukcije siromaštva Roma ipak nijesu rezultirale smanjenjem nivoa apsolutnog siromaštva Roma. Profesionalci iz centara za socijalni rad takvu situaciju identifikuju kroz praćenje broja korisnika socijalne pomoći, koji se posljednjih nekoliko godina drastično uvećao, a pomenuto pravo iz sistema socijalne i dječije zaštite u velikom broju slučajeva koriste pripadnici romske zajednice.

Tabela 2: Broj korisnika materijalnog obezbjeđenja porodice

Opština	Prosječan mjesečni broj korisnika			
	Materijalno obezbjeđenja porodice		Lična invalidnina	Njega i pomoć
	Broj porodica	Broj članova		
Crna Gora	11,463	36,986	2,033	11,439
Andrijeвица	174	543	17	153
Bijelo Polje	1,292	4,391	230	1,340

Bar	608	1,915	124	607
Berane	1,323	4,114	119	851
Budva	71	155	37	117
Cetinje	241	707	84	414
Danilovgrad	216	640	48	233
Gusinje	7	21	0	3
Herceg Novi	121	321	99	348
Kolašin	239	634	37	208
Kotor	75	192	43	223
Mojkovac	200	580	39	302
Nikšić	1,658	5,212	211	1,186
Petnjica	0	0	0	0
Plav	581	1,872	73	428
Pljevlja	495	1,388	102	861
Plužine	55	105	11	84
Podgorica	2,359	8,005	525	2,731
Rožaje	1,272	5,005	125	556
Šavnik	66	129	8	58
Tivat	98	271	15	114
Ulcinj	239	678	73	493
Žabljak	74	109	13	132

Izvor: MONSTAT, 2015

Dostupni zvanični podaci (Tabela 2) saopštavaju broj korisnika socijalne pomoći po crnogorskim gradovima, a uvidom u raspoložive podatke možemo konstatovati da je broj korisnika posebno velik u opštinama (sa izuzetkom Ulcinja) u kojima su rađeni intervjui sa stručni radnicima (Podgorica, Berane, Bijelo Polje, Rožaje i Ulcinj). Akcentujući vezu između rizika siromaštva i obrazovanja, stručni radnici vjeruju da se u osnovi svih drugih limita sa kojima se suočavaju Romi nalazi njihov težak materijalni položaj. Njihovo iskustvo u praksi potvrđuje tezu da viši prosječni nivo obrazovanja romske porodice stvara manje mogućnost da ona uđe u rizik siromaštva. Istovremeno, stručni radnici su apostrofirali da je i fenomen međugeneracijske prenosivosti siromaštva prisutan u romskoj zajednici. Iskustva govore da djeca roditelja sa niskim obrazovnim statusom su u većoj šansi da budu zahvaćena siromaštvom, nego što je to slučaj sa djecom čiji roditelji imaju viši nivo obrazovanja. Usljed takvih zapažanja, aktivnosti na području obrazovanja Roma kristališu se kao posebno važne za politike podrške siromašnima.

Pozivajući se na zvanične podatke o broju obrazovanih u Crnoj Gori na nivou cjelokupne populacije, stručni radnici priznaju da je u prethodnom periodu obuhvat obrazovanjem romskog stanovništva bio manji u porođenju sa drugim nacionalnim i etničkim zajednicama koje žive u Crnoj Gori. Prema Popisu iz 2003. bez školske sprema je bilo 4.3% populacije u Crnoj Gori, osnovnu školu i nepotpunu osnovnu školu imalo je 32.5%, srednju školu 48.4%, visoku i višu školu 12.5%, a odgovor nije dalo 2.1% stanovnika Crne Gore (MONSTAT, 2003). Prema rezultatima Popisa iz 2011. godine, bez škole je 2%, osnovnu i nepotpunu osnovnu školu ima 28%, srednju školu 52%, više i visoke škole 17% (1% nije dalo odgovor) (MONSTAT, 2011). Ukoliko poredimo podatke između dva popisa, lako možemo zaključiti da je u periodu od 2003 do 2011. godine postignut napredak u pogledu povećanja broja obrazovanih (na sva tri nivoa obrazovanja) u ukupnoj populaciji stanovništva Crne Gore.

Tabela 3: Školska sprema i obrazovanost stanovništva u Crnoj Gori

	Popis 2003. %	Popis 2011. %
Bez škole	4.3	2.0
Osnovna i nepotpuna osnovna škola	32.5	28.0
Srednja škola	48.4	52.0
Visoka i viša škola	12.5	17.0
Bez odgovora	2.1	1.0

(MONSTAT, 2003 i 2011. godine)

Prema podacima Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova iz 2011. godine, polovina od ukupnog broja djece romske i egipćanske populacije pohađa školu. Manje od jedne trećine završi osnovnu školu, dok 7% njih završi srednje obrazovanje. To je ipak ogromna razlika u poređenju sa 98%, odnosno 86% koliko je stopa završetka osnovne, odnosno srednje škole među djecom većinske populacije (Strategija za inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2016-2020. godina, 2015:28). Prema istom izvoru, svaki deseti stanovnik Crne Gore je osnovnoškolskog uzrasta, a 95% djece ovog uzrasta uključeno je u osnovno obrazovanje. Stopa pohađanja znatno je niža u romskoj i egipćanskoj populaciji s obzirom na to da samo polovina djece osnovnoškolskog uzrasta iz ove populacije pohađa školu, uprkost činjenici da ta stopa raste iz godine u godinu. Pored toga, još uvijek ima više od 10% djece iz romske i egipćanske populacije, s najvećim procentom djece osnovnoškolskog uzrasta, koja nijesu registrovana u matične knjige rođenih. Takođe, 34% djece bez državljanstva ne pohađa školu, kao i 16% djece koja su u procesu sticanja državljanstva (UNICEF, 2013).

Tabela 4: Učenci koji su upisali osnovne škole

Školska godina	Redovne osnovne škole			Osnovne škole		
	Upisani u I razred			Ukupan broj učenika (I – VIII/IX)		
	Ukupno	Učenice	Učenci	Ukupno	Učenice	Učenci
2000/2001	8 905	4 223	4 682	75 469	36 452	39 017
2001/2002	9 104	4 378	4 726	75 760	36 603	39 157
2002/2003	9 657	4 670	4 987	74 233	35 873	38 360
2003/2004	9 094	4 380	4 714	73 673	35 610	38 063
2004/2005	10 370	4 923	5 447	74 205	35 796	38 409
2005/2006	10 439	5 007	5 432	74 858	36 012	38 846
2006/2007	10 005	4 811	5 194	75 179	36 194	38 985
2007/2008	9 629	4 690	4 939	75 038	36 247	38 791
2008/2009	8 183	3 885	4 298	74 130	35 633	38 497
2009/2010	7 811	3 715	4 096	72 993	34 990	38 003
2010/2011	7 355	3 622	3 733	70 936	34 126	36 810
2011/2012	7 369	3 501	3 868	69 461	33 433	36 028
2012/2013	7 460	3 515	3 945	68 696	32 901	35 795
2013/2014	7 715	3 648	4 067	68 133	32 650	35 483
2014/2015	7 876	3 746	4 130	68 442	32 847	35 595
2015/2016	8 172	3 809	4 363	68108	32 458	35 650

Izvor: MONSTAT

Popisom iz 2011. godine utvrđeno je da je procenat djece osnovnoškolskog uzrasta koja pohađaju školu porastao je sa 94% na 95% u odnosu na prethodni popis. Najveću stopu pohađanja škole u Crnoj Gori imaju opštine: Žabljak, Cetinje, Danilovgrad, Kotor, Ulcinj i Mojkovac (97%). U četiri opštine – Žabljak, Tivat, Berane i Pljevlja – stopa pohađanja škole je na istom nivou kao u 2003. godini. U Podgorici i Beranama stopa pohađanja škole među djecom uzrasta 6–17 godina je najniža (93%) (UNICEF, 2013)

Od 2011. godine i sprovođenja Popisa do danas, broj upisane romske i egipćanske djece je u porastu, sa izuzetkom u 2015-toj godini. Takođe, broj upisane romske i egipćanske djece u osnovnom obrazovanju u Crnoj Gori, shodno podacima nadležnih institucija, ukazuje da se više romskih dječaka upisuje u osnovne škole, nego što je to slučaj sa romskim djevojčicama.

Tabela 5: Broj romske djece upisane u osnovne škole

Školska godina	Broj djece
školske 2011/2012	1582 djece (856 M, 726 Ž)
školske 2012/2013	1583 djece (857 M, 726 Ž)
školske 2013/2014	1582 djece (856 M, 726 Ž)
školske 2014/2015	1538 djece (816 M, 722 Ž)
školske 2015/2016	1438 djece (772 M, 666 Ž)

Kroz jačanje procesa uključivanja u osnovno i srednje obrazovanje, stvaraju se pretpostavke za daljom edukacijom Roma i njihovom pojačanom mobilnošću prema višim nivoima obrazovnog sistema. U cilju podsticanja socijalne inkluzije siromašnih u obrazovni sistem, stručni radnici predlažu sljedeće djelotvorne mjere:

a) mjere unaprijeđenja obrazovne podrške djeci siromašnih Roma u osnovnom i srednjem obrazovanju, kroz:

- 1) rano uključivanje siromašne djece iz identifikovanih romskih porodica u pred-školsko i osnovno-školsko obrazovanje;
- 2) unapređenje i modernizacija u organizaciji van-nastavnih aktivnosti u školama razvojem sadržaja koji će obogaćivati društveni život i socijalne kontakte djece (npr. poboljšanje u radu sportskih, dramskih, literarnih sekcija);
- 3) preventivno djelovati na mogućnosti preranog napuštanja škole (mentorstvo, vršnjačko učenje, uključivanje roditelja);
- 4) otvorenost škole za kontakte i posjete spolja (npr. gostovanje svršenih učenika škole koji su porijeklom iz marginalizovanih porodica, a postigli su kasnije zapažene uspjehe u obrazovanju);
- 5) razvoj socijalnog i pedagoškog rada u osnovnim i srednjim škola i saradnja sa lokalnim centrima za socijalni rad (praćenja školskog uspjeha djece koja su korisnici dječijeg dodatka i čije porodice koriste pravo na materijalno obezbjeđenje, nagrađivanje uspješnih i posvećenih đaka, kod manje uspješnih insistirati na prevenciji neuspjeha, a ne na nadoknadi nakon loše ocjene);
- 6) pri osnovnim i srednjim školama otvoriti savjetovaništa čiji bi osnovni zadatak bio sadržan u tzv. "mentorstvu za učenjem". Mentori za učenje bi najveću pažnju poklanjali socijalno isključenoj djeci, pomažući im da se izbore sa porodičnim i ličnim problemima;

- 7) obezbjeđivanje učešća i obuke roditelja romske djece koji se nalaze na evidenciji korisnika materijalnog obezbjeđenja, i primjena zakonski propisanih sankcija ukoliko destimulišu odlazak djeteta u školu. Ukoliko je riječ o roditeljima sa nižim nivoom obrazovanje neophodno je realizovati njihovo uključivanje u programe dokvalifikacije i obuka za odrasle izvan formalnog sistema obrazovanja. (UNICEF, 2013)

b) mjere unapređenja obrazovanja odraslih Roma, kroz unapređenje njihovih socio-građanskih kompetencija i radnih sposobnosti.

Ove mjere imaju za cilj da odraslim siromašnim licima, identifikovana službenom linijom siromaštva, poboljšaju šanse za njihovom socijalnom integracijom. Pod razvojem socio-građanskih kompetencija podrazumijevamo razvoj: komunikacijskih vještina, razvoj sposobnosti rješavanja problema i razvoj sposobnosti samostalnog rada. Radne sposobnosti odraslih Roma u Crnoj Gori mogu biti unaprijeđeni kroz: programe obuka odraslih (edukativni kursevi o manuelnim zanimanjima za kojima na tržištu rada postoji potreba), programi javnih radova, usmjeravanjem siromašnih prema poljoprivrednim aktivnostima.

Aktivnosti na području obrazovanja zahtijevaju dodatna finansijska opterećenja po državni budžet. Ipak, ulaganja u obrazovne politike dugoročno bivaju itekako isplativa sa aspekta socio-demografskog razvoja populacije, jer se uvećavaju potencijali *ekonomije znanja* i sprečava kulturna reprodukcija siromaštva Roma. Takvo investiranje u resurse namijenjene obrazovanju, prevashodno romske djece, znače izdašnije ishode kasnije u vidu njihove povećane sposobnosti adaptacije tokom cijelog života (Esping-Andersen, 2006:56). Insistiranje na apsolutnoj participaciji Roma u formalnom obrazovanju, kroz unapređenje sadržaja obrazovnog sistema, je samo jedan dio opšteg procesa redukcije siromaštva. Reforme na području obrazovanja neminovno moraju pratiti dešavanja u sferama socijalne zaštite i politike zapošljavanja. Ipak, zvanične javne politike u oblasti obrazovanja bi trebalo kreirati vodeći računa i o važnoj društvenoj funkciji koje ono vrši u pogledu socio-ekonomskog razvoja društva i interesa građana kao nosilaca ličnih prava.

Na kraju, prema mišljenju stručnih radnika, siromaštvom su najzahvaćenije romske porodice u kojima starije porodice nemaju praktično nikakvo obrazovanje, porodice sa više od četiri člana, porodice na čijem se čelu nalazi žena (samohrana majka), porodice koje ne posjeduju poljoprivredno gazdinstvo. Takođe, veliki broj romskih porodica (bez obzira na socijalnu strukturu porodice) žive u stambeno neadekvatnim uslovima. Prema tome, uzroci siromaštva romskih porodica nalaze se u a) niskom obrazovanom statusu, b) upitnoj legalnoj ekonomskoj aktivnosti odraslih, c) velikom broju članova domaćinstva, d) ne-posjedovanju ili nepostojanju pristupa poljoprivrednim dobrima.

Kulturološki ambijent kao prepreka obrazovanju Roma

U svim do sad implementiranim programima i strategijama apostrofira se značaj specifičnosti kulture Roma. Naime, romska etnička zajednica posjeduje čitav niz različitih kulturnih karakteristika koje čine njihov jedinstveni identitet. Problem je izražen i usljed činjenice da je samoidentifikacija pripadnika romske populacije najčešće definisana negativno, kao suprotnost u odnosu na većinsku populaciju. Jedno od suštinskih pitanja, od čijeg rješenja zavisi participacija Roma u procesu obrazovanja, jeste kako kulturološke obrasce ponašanja uskladiti sa zahtjevima savremenog društva i time minimizirati mogućnosti za javljanje socijalnih rizika? Veoma je važno da se proces njihovog uključivanja i obrazovnog napredovanja sprovede bez potencijalne opasnosti po njihov kulturni identitet. Stručni radnici ističu da Romi spadaju u grupu prema kojoj većinski narodi i druge etničke manjine gaje duboke predrasude i stereotipe, što ih onemogućava da razvijaju više stupnjeve adaptacije i integracije na nivou primarnih i sekundarnih socijalnih veza. Dosadašnja istraživanja na temu etničke distance nedvosmileno pokazuju da postoji jasna distanciranost većinskog stanovništva u odnosu na Rome i njihove kulturološke obrasce ponašanja. Tako na primjer, anketa istraživanja ukazuju da preko 22% ispitanika ne želi da Romi žive u njihovoj državi, 31.5% ne žele Rome u vlastitom komšiluku, 32% bi izbegavali da budu sa Romima saradnici na poslu, 43.5% ne želi da mu Romi budu pretpostavljeni na poslu, preko 53% ne žele da im pripadnici romske manjine budu vaspitači djece u školi, gotovo 43% bi izbegavalo da se druži i posjećuje sa Romima. Preko 58% ne bi voljelo da vidi Rome na rukovodećim mjestima u državi dok gotovo 70% ne želi sa pripadnicima romske zajednice srodničke veze putem braka. Kumulativno, preko 46% građana Crne Gore iskazuje distancu prema Romima (CEDEM, 2013). Osim evidentne etničke distance, prisutan je problem jezičke barijere koji otežava socijalno funkcionisanje Roma u širim društvenim interakcijama.

Prema istraživanju Ministarstva za ljudska i manjiska prava Crne Gore utvrđeno je da se u 33% domaćinstava govori isključivo romski jezik. Gotovo 40% romske populacije nedovoljno dobro govori crnogorski jezik. Dodatno, preko 45% Roma ne čita i ne piše na crnogorskom jeziku, uz 20% onih koji čitaju i pišu, ali uz probleme (Strategija za inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2016-2020. godina, 2015:83).

Informisanje o svakodnevnim društvenim dešavanjima, javnim prezentacijama sopstvene kulture preko medijskih glasila nije na zavidnom nivou. Podaci Ministarstva za ljudska i manjiska prava govore da nešto ispod 15% Roma jesu u stanju da identifikuju TV emisije na romskom jeziku koje se prikazuju na nacionalnom servisu. S druge strane, uprkos kampanjama koje su sprovedene u prethodnom periodu, manje od 4% Roma je u stanju da se sjeti neke reklame koja promovise prava Roma (Strategija za inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj

Gori 2016-2020. godina, 2015:83). Nešto je bolja situacija sa informacijama u vezi sa dostupnošću zakonom garatovanih prava iz oblasti socijalne i zdravstvene zaštite, mada ista i dalje nije zadovoljavajuća.

Jedan broj romskih porodica koje su uspjele da se otrgnu iz okova siromaštva, promijene životnu sredinu, veoma često prestaju da se identifikuju kao romske. Poznata je i adaptacija Roma većinskom stanovništvu u sredinama u kojima žive. Promjene porodičnih prezimena, vjerske pripadnosti, brzo savladavanje jezika većine, itd. Napominjemo da se konstatacije stručnih radnika odnose na one aspekte društvenog ponašanja Roma koji ne uključuju društveno devijantna ponašanja poput prosjačenja ili skitnjičenja.

Sve ove konstatacije upućuju na postojanje polukonsolidovanog kulturnog identiteta Roma, i taj zaključak je prisutan kako kod intervjuisanih stručnih radnika tako i u zvaničnim startegijskim dokumentima koje kreira država. Takvo stanje implicira negativnu percepciju Roma od strane pripadnika većinske zajednice. Izgradnjom identiteta romske zajednice koji bi počivao na svim afirmativnim karakteristikama romske kulture, umanjile bi se mogućnosti da postojeće predrasude i stereotipi negativno utiču na njihovu socijalnu inkluziju.

Prerano napuštanje obrazovnog procesa

„Brojne empirijske studije rađene u evropskim zemljama, a koje se bave pitanjem odsustvovanja djece iz osnovnog obrazovanja, ukazuju na to da je ovo kompleksan, višedimenzionalan problem, koji uzrokuje nekoliko faktora rizika. Širom Evrope, stigma i diskriminacija, često prisutne u romskoj i egipćanskoj populaciji i populaciji djece sa smetnjama u razvoju, jedna su od glavnih prepreka za njihovo obrazovanje” (UNICEF, 2013).

Prema dosadašnjem iskustvu stručnih radnika u Crnoj Gori koji su u direktnom kontaktu sa romskim porodicama, postoji veliki broj razloga preranog napuštanja obrazovanja koji se mogu svrstati u tri kategorije nastale iz različitih percepcija učesnika u procesu obrazovanja. To su: razlozi iz perspektive romske djece, razlozi iz perspektive roditelja djece, razlozi iz perspektive institucija uključenih u proces.

Djeca najčešće kao prepreke i probleme navode nedostatak osnovnog pribora za školu i udžbenika, nedovoljno poznavanje jezika većine, teško savlađivanje nastavnog gradiva, nedostatak podrške i pomoći u učenju kod kuće (roditelji uglavnom nisu završili osnovnu školu, a kao drugi razlog deca navode prezauzetost roditelja poslom, potragom za poslom i sl.), zatim obaveze koje imaju u porodici, a koje se odnose na poslove u kući ali i pomoć roditeljima u privređivanju.

Roditelji djece, prema iskustvu stručnih radnika, ističu prepreke i problem koji se na prvom mjestu odnose na nedostatak osnovnih sredstava za život (loši uslovi stanovanja, bez vode, ili pak nemogućnost da se plate osnovni računi, nezaposlenost usljed neobrazovanosti ali i predrasude kao i višegeneracijsko siromaštvo, te im u tom smislu škola nije prioritet). Mnogi roditelji, kako navode stručni radnici, tvrde da se djeca stide da idu u školu, jer nemaju adekvatnu odjeću i obuću, knjige i pribor, užinu.

Zanimljivo da se viđenje stvari u institucijama u jednom dijelu razlikuje od percepcije romske djece i njihovih roditelja. U institucijama ne poriču postojanje stereotipa prema Romima i njihovu lošu socio-ekonomsku situaciju kao uzroke napuštanja školovanja ali akcentuju i nespremnost Roma da promijene određene obrasce ponašanja koji nijesu u skladu sa opšte-prihvaćenim vrijednostima. Posebno se navodi neodgovornost prilikom redovne posjete školskim časovima i ispunjavanju nastavnih obaveza uprkost mogućnosti odlaska na dodatnu nastavu, odsustvo komunikacija sa stručnim radnicima, i ističe da nedostatak udžbenika odavno nije više rasprostranjen problem. Stručni radnici preciziraju da se problem odustajanja od školovanja, javlja najčešće u periodu prelaska sa razredne na predmetnu nastavu i kasnije sa intenziviranjem težeg nastavnog gradiva. Na kraju, iz perspektive institucija se pominje i različit sistem vrijednosti kod Roma i ne-roma, nerazumijevanje opšte populacije za probleme sa kojima se romska deca suočavaju, kao i nedostatak komunikacije između ove dvije grupe.

U okviru problematike napuštanja redovnog školovanja, posebno se javlja problem participacije romskih djevojčica. Prema mišljenju stručnih radnika, trendovi ukazuju da one, prije dječaka, napuštaju osnovnu školu, a velikim dijelom se kao razlog za napuštanje, neformalno, navodi udaja, tj ugovoreni brak. Naime, mladići i djevojke skoro po principu automatizma prihvataju odluke svojih roditelja i šire zajednice. Oni te odluke i ne preispituju. To je za njih ustaljeni model ponašanja koji se prenosi tradicijom i koji se treba poštovati. Situacija oko ugovorenih brakova dobija na složenosti ako se uzme u obzir činjenica da nije riječ samo o ugovoru, već da se u procesu ugovaranja braka javlja i ekonomski momenat – kupovina mlade. Ova ekonomska dimenzija je naročito značajna u društvenim zajednicama koje se suočavaju sa ekstremnim siromaštvom. Pomenuti problem nadilazi okvire priče o participaciji Roma u osnovnim školama, i upućuje na odgovornost ne samo centara za socijalni rad i osnovnih škola već zahtijeva intervenciju državnih organa kao što su policija, sudstvo i tužilaštvo. Upravo obrazovanje, prema mišljenju stručnih radnika, može biti odličan mehanizma posredstvom kojeg će se preispitati ustaljene matrice mišljenja i ponašanja koje su nametnute voljom drugih i lošom socio-ekonomskom situacijom. Ipak, stručni radnici konstatuju da je evidentno jak otpor na koji se nailazi u procesu razotkrivanja same suštine ugovorenih

brakova unutar ove zajednice. Prisutni su prema njihovim riječima neznanje i nezainteresovanost većinske populacije za ovu problematiku i sve to govori u prilog činjenici da romska i egipćanska zajednica, ali ni većinska populacija nijesu istinski započele proces izgradnje multikulturalnog društva.

Komunikacija stručnih radnika sa pripadnicima Romske zajednice

S obzirom na trenutno loš socio-ekonomski momenat u cjelokupnoj populaciji, komunikacija sa pripadnicima Romske zajednice odvija se bez većih poteškoća u situacijama kada Romi žele da ostvare neko konkretno pravo propisano zakonom. Ipak, stručni radnici prave razliku između obične komunikacija koja se odvija nesmetano, i komunikacije koja za direktnu posledicu ima popravljjanje intenziteta učešća romske djece u obrazovnom procesu. Prilikom formalne komunikacije (npr. u centrima za socijalni rad) Romi iskazuju visoko dozu upornosti i često imaju svoje "favorite" tj. stručne radnika sa kojima prema njihovom mišljenju najlakše ostvaruju komunikaciju.

Kod većine roditelja postoji svijest o neophodnosti obrazovanja za njihovu djecu, i važnosti obrazovnog statusa kao protektivnog faktora od siromaštva. Međutim, njihovo razmišljanje ipak opredjeljuje snalaženje u trenutnim životnim situacijama koje treba prevazilaziti. Prema podacima iz istraživanja UNICEFA od 2013. godine čak polovina romskih i egipćanskih očeva čija djeca ne idu u školu bez ikakvog je obrazovanja (52%), dok je među Romima i Egipćanima čija djeca pohađaju školu značajno manje očeva koji nemaju obrazovanje – približno svaki treći otac (31%). Osnovnu školu kao posljednju završenu ima svega 11% romskih i egipćanskih očeva čija djeca ne idu u školu (UNICEF, 2013).

Usljed takvih okolnosti roditelji često pribjegavaju alternativnim ponašanjima kako bi makar trenutno uticali na poboljšanje standarda svojih porodica. S obzirom na to da je gotovo svaki dan obilježen permanentnim snalaženjem za održavanjem gole egzistencije, obaveze djece u obrazovnom procesu postaju sekundarna kategorija. Drugim riječima zbog trenutnih situacija se zapostavlja dugoročno obrazovanje djece pod izgovorom "opravdanog odsustva u cilju rješavanja egzistencijalnih pitanja". Nasuprot takvom stavu, roditelji djece većinske populacije ocjenjuju da je za dijete mnogo važnije da se posveti školskim obavezama, a ne obavezama u kući ili radu, dok se ostali u uglavnom slažu s tom tvrdnjom, ali u manjem stepenu (donekle je bolje da se posvete školskim obavezama). Ovakva razlika u pristupu djeci i obavezama njihovog obrazovanja može biti i uzrok negativnog stava roditelja djece većinske populacije u situacijama kada njihova djeca trebaju imati intenzivniji kontakt sa romskim vršnjacima. Osim toga, ambicije roditelja djeca iz većinske populacije u pogledu

obrazovanja djece, veće su od aspiracija roditelja romske djece. Kod roditelja romske djeca prisutna je i distinkcija između formalnog i neformalnog (životnog) obrazovanja. Romski i egipćanski roditelji generalno u većoj mjeri pridaju značaj neformalnom obrazovanju, budući da 43% njih smatra da je za djecu mnogo važnija životna škola, dok se tek 18% roditelja iz većinske populacije slaže s tom tvrdnjom (UNICEF, 2013).

U tako opisanom ambijentu jaz u obrazovanju uvećava sa svakim narednim stupnjem obrazovnog procesa koji prolaze djeca većinske populacije u odnosu na romsku djecu koja nerijetko prijevremeno napuštaju obrazovanje.

U direktnoj komunikaciji sa Romima, stručni radnici ukazuju na to da oni imaju jasnu viziju o tome kako bi dugoročno tekao process njihove sveukupne socijalne integracije. Moglo bi se reći da se većina Roma slaže u tome da su zapošljavanje Roma, edukacija njihovih porodica i podrška od strane svih institucija najvažniji podsticaji za unapređenje kako života Roma, uopšte, tako i njihovog obrazovnog statusa. Najveća očekivanja u rješavanju svojih problema ipak imaju od država, jer su njene institucije te, koje moraju biti glavni akteri u redukciji njihove socijalne isključenosti.

Stručni radnici primjećuju da značajnom broju Roma (pogotovo roditelja romske djece) nedostaje određena doza samokritičnosti i objektivnijeg uvida u sopstvena ponašanja. Često se kao primjeri navode prosjačenje i prostorna pokretljivost djece romske populacije kao razlozi njihovog odsustva iz škole, a za šta, prema mišljenju stručnih radnika, roditelji snose značajan dio odgovornosti. Slično kao i u primjeru ranog stupanja u brak, pomenuti problem se ne tiče samo centara za socijalni rad i obrazovnih institucija. Suština je u tome da je dijete potencijalno izloženo zlostavljanju i zanemarivanju, odnosno neželjenim i štetnim uticajima (hladnoća, boravak na ulici, odsustvo obrazovanja, rizici od nasilja i povređivanja, odsustvo nadzora odgovorne odrasle osobe, itd.). Naravno, činjenica je da prosjačenje nije prisutno samo kod pripadnika romske populacije, ali ono predstavlja veliku prepreku za adekvatan socijalni i psiho-fizički razvoj djece i često je jedan od razloga zbog kojeg djeca ne borave svakodnevno u školama.

Imajući u vidu ukupnu situaciju romskih porodica, stručni radnici vide prostor za poboljšanje komunikacije i proaktivnije učešće na savjetovaništima i radionicama koje se organizuju za roditelje. Veoma često se u organizaciji centara za socijalni rad, nevladinih organizacija i međunarodnih humanitarnih organizacija realizuju radionice, sastanci i grupne diskusije sa roditeljima romske djece sa ciljem da se kroz unapređenje komunikacije pruži podrška djeci u procesu obrazovanja. Međutim, često se dešava da roditelji ne prisustvuju u očekivanom broju pomenutim okupljanjima pa onda cjelokupna aktivnost ne dobija

potpuni smisao. Slično kao i u prethodno opisanim primjerima najčešće se kao razlozi za odsustvo navode teška egzistencijalna situacija, porodični problemi, prezauzetost drugim obavezama, itd.

Socijalna zaštita u funkciji jačanja procesa socijalne inkluzije Roma u obrazovni sistem

Stručni radnici vide izuzetno važno ulogu sistema socijalne i dječije zaštite u pospešivanju obrazovanja Roma. Reforma koja je u toku ima za cilj da se poveća uloga lokalnih zajednica (opština) u Crnoj Gori, te da se na taj način prevaziđe paternalistički karakter socijalne zaštite. Stručni radnici ukazuju na niz pozitivnih strana ove ideje, u prvom redu misleći na afirmaciju potreba lokalnih i mjesnih zajednica, kao i na otvaranje prostora za aktivnijom građanskom participacijom. U takvim okolnostima stvorila bi se jasnija slika o socijalno isključenim kategorijama stanovništva. Dosadašnji metod rada, u kojem primat ima centralizovani sistem odlučivanja, se pokazao kao neefikasan i neprimjeren sadašnjem vremenskom kontekst, pogotovo na primjeru članova romske zajednice. Administrativna neefikasnost, sporost u rješavanju problema otežavaju pristup korisnicima. Neposredna zaštita korisnika usluga opterećena je često velikom količinom papirologije, čak i u situacijama gdje to nije neophodno, sa ciljem da pruži stručnim radnicima pokriće ili zaštitu da su uradili u konkretnom slučaju sve što je bilo u njihovoj mogućnosti. Osim toga, procesom decentralizacije se otvara prostor za aktivniju ulogu civilnog sektora, čiji doprinosi u savremenim koncepcijama socijalne politike bivaju sve značajnija. Upravo iz tog razloga će se intenzivirati saradnja centara za socijalni rad sa neprofitnim organizacijama i otvoriti mogućnosti za nove ideje i pristupe u realizaciji socijalnih programa namijenjenih Romima. Navodeći komparativna iskustva, stručni radnici ističu da se programi rada socijalne zaštite sa socijalno ugroženim stanovništvom u razvijenim zemljama baziraju na tri aktivnosti, a to su: volontiranje, politički aktivizam i edukacija. Svrha ovakvih mjera sadržana je u namjeri jačanja lokalne zajednice, građanske participacije i sprovođenja procesa decentralizacije. Taj proces, poznat pod nazivom "devolucija", trebalo bi da bude praćen formiranjem novih stručnih timova i komisija koje bi u opisu svog posla imale kontinuirani rad sa Romima na poljima obrazovanja, zapošljavanja, socijalnog stanovanja i socijalne integracije. Takav model funkcionisanja podrazumijevao bi i drugačiji koncept organizacionog funkcionisanja socijalnih službi koje komuniciraju sa Romima i uključivao bi sljedeće djelatnosti:

- a) Reorganizacija glomaznog institucionalno-administrativnog sistema socijalne zaštite na manje, funkcionalnije i fleksibilnije cjeline unutar lokalne zajednice;

- b) Podsticanje kreativnosti, aktivnog djelovanja i međusobne odgovornosti profesionalaca i korisnika, kako bi se izbjegla njihova pasivizacija i dugotrajna zavisnost od tuđe pomoći;
- c) Uključivanje primarnih, neformalnih grupa, odnosno cjelokupnog volonter-skog sektora u planiranju i realizaciji socijalno-zaštitne funkcije.

Na primjer, u SAD, zbog dominacije neoliberalnog diskursa (odgovornost pojedinca, porodice za probleme sa kojima se suočavaju), su izuzetno popularni projekti na "izgradnji zajednice". Pa je tako u okviru projekta *Community outreach partnership centers program* angažovana grupa studenata da svojim aktivnostima pomaže u socijalnom uključivanju stanovništva jedne lokalne zajednice sa dominantno latino-američkom populacijom (Ignjatović, 2011:124, prema Gress, 2004). Međutim, veoma brzo su se javile izvjesne slabosti u implementaciji. Naime, uključivanje pojedinaca iz zajednice nije dovelo do većeg povjerenja u uspješnost planiranih mjera, što je jedna od osnovnih premisa u jačanju lokalne zajednice. Studenti su mahom saradivali sa lokalnim vlastim, socijalnim službama i administracijom, a vrlo malo sa samim građanima. Tendencija institucionalizacije projekta, sa većinskim uplivom ključnih društvenih aktera, oslabila je očekivane efekte (Ignjatović, 2011 :125).

Stručni radnici su svjesni činjenice da proces decentralizacije socijalne zaštite može proizvesti određene poteškoće ukoliko cjelokupna reforma ne bude sprovedena studiozno uz precizne programe monitoringa procesa i evaluacije efekata. Takav scenario najviše bi pogodio same korisnike usluge (u ovom slučaju posebno Rome), i proizveo teže stanje od onoga koje se postojećim mjerama planira riješiti. Stoga, prema njihovom mišljenju, prije nego što otpočne proces prenošenja nadležnosti na lokalne samouprave, u cilju prevazilaženja postojećih i potencijalnih problema, neophodno je sprovesti mjere u nekoliko segmenata, a to su:

1. usklađivanje odgovornosti za potrošnjom sa adekvatnim sredstvima koja budu na raspolaganju opštinama;
2. proširenje lokalnih ovlašćenja uskladiti sa nivoom prihoda opština;
3. obezbjeđivanje lokalnim zajednicama prava na dodatne poreze i takse;
4. izgradnja administrativnih kapaciteta kroz ulaganje u ljudske resurse (kadrovi sposobni da vode poresku politiku, finansijko upravljanje, budžetiranje, itd.);
5. uključivanje predstavnika nevladinih organizacija;
6. ujednačavanje odgovornosti lokalnih samouprava sa približno istim brojem stanovnika;
7. monitoring sprovedenog procesa.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Jasno je da su zahtjevi prema državi najčešći i najizraženiji prilikom rješavanja situacija socijalno-ugroženih kategorija stanovništva. Prema mišljenju stručnih radnika, posljednjih nekoliko godina učinjeni su značajni napori u sferama obrazovanja i socijalne zaštite da se što veći broj romske djece integriše u osnovno obrazovanje. Ukoliko se situacija uporedi sa situacijom od prije desetak godina očigledno je da postoje pomaci u cjelokupnom procesu. Međutim, ostaju dva ključna problema, a to su: veći obuhvat romske djece i njihovo što duže zadržavanje u okvirima obrazovnog sistema, kao i pitanje samog kvaliteta obrazovanja koji romska djeca stiču. Naime, stručni radnici jasno identifikuju da se tokom insistiranja na aktivnosti koje u cilju imaju veći stepen uključenosti Roma u škole, potpuno u drugi plan stavlja kvalitet obrazovanja koji stiču. U tom smislu neophodno je paralelno raditi kako na procesu uključivanja tako i na procesima praćenja kvaliteta obrazovanja, uz obavezan monitoring i evaluaciju planiranih efekata.

Opšta preporuka stručni radnika odnosi se na obavezno uključivanje Roma, odnosno romskih predstavnika u sve aktivnosti koje se tiču Roma, u ovom slučaju sve mjere, akcije i aktivnosti koje se preduzimaju u cilju unapređenja obrazovanja Roma. Sa romskom zajednicom i njenim predstavnicima treba graditi odnose i partnerstva koja će doprinijeti poboljšanju lošeg stanja, ali i povećati šanse da se planovi što bolje realizuju. Da bi se problemi mogli sistemski rješavati, neophodno je raditi na unapređenju mehanizama praćenja romske djece stasale za školu, onih koji su obuhvaćeni osnovnim obrazovanjem, i obezbijediti kvalitetan monitoring procesa. Posebnu pažnju treba posvetiti pripremi dece za školovanje, i sa takvim procesom treba početi u predškolskom uzrastu. Budući da je položaj Romkinja još teži u odnosu na položaj romske zajednice uopšte, pitanju obrazovanja Romkinja treba dati posebno mjesto. Neophodno je, u skladu sa navedenim, posebno analizirati položaj učenica Romkinja u obrazovnom sistemu. Treba insistirati na sprečavanju segregacije romske dece koja dugoročno može imati pozitivne posledice.

Postoji niz preporuka koje su u vezi sa organizacijom rada u samim školama za koje stručni radnici smatraju da mogu unaprijediti kvalitet cjelokupnog procesa. Tako na primjer, jedan broj stručnih radnika tvrdi da treba smanjiti broj dece u odeljenjima, kako bi učitelji i nastavnici mogli posvetiti više pažnje deci koja sporije napreduju,

Škole treba da koriste resurse nevladinih organizacija, obučene volontere i saradnike koji bi mogli da dodatno rade sa romskom decom u školi. Jedna od preporuka kaže da treba iskoristiti raspuste za organizovanje izleta i drugih aktivnosti u cilju socijalizacije i integracije. Osim navedenog, izdvajamo još neke preporuke:

- a) Uvesti u više škola veći broj romske asistente, insistirati cjelodnevn boravak,
- b) Uvesti više afirmativnih i stimulativnih mjera, posebno kada je u pitanju priprema za dalje srednjoškolsko obrazovanje,
- c) Jačati saradnju romskih roditelja i škola;
- d) Dodatno motivisati prosvjetne radnike u školama;
- e) Insistirati na svakodnevnom kontaktu, druženju, komunikaciji romske djece i ostale djece kroz organizaciju različitih aktivnosti sporskog, kulturnog i edukativnog karaktera.

Državni organi i institucije u svrhu poboljšanja cjelokupnog procesa moraju insistirati na primjeni i sprovođenju postojećih zakonskih rješenja. Takođe, neophodna je saradnja svih društvenih aktera u cilju prevazilaženja postojećih prepreka u ostvarivanju prava Roma. Stručni radnici ističu nekoliko vrsta prepreka koje se javljaju u praksi (prvenstveno u centrima za socijalni rad prilikom procedura ostvarivanja socijalnih prava). To su: definisanost prava (nepostojanje minimalnih standarda, ponekad i neusklađenost između prava i potreba), neadekvatna kontrola primjene prava, nedostatak resursa, upravljanje (pitanje autonomije stručnih radnika) i spore procedure.

Na kraju, ističemo generalni stav intervjuisanih profesionalaca da se problemi sa obrazovanjem romske djece ne mogu riješiti bez ukupnog društvenog napretka, ne samo u tehnološkom i ekonomskom smislu, već i u pogledu emancipacije cjelokupnog stanovništva koja bi za svrhu imala prevazilaženje stereotipa i predrasuda. Naravno, od velike važnosti je građanska participacija na nivou mjesnih i lokalnih zajednica, kao važna stavka u procesu izgradnje društva socijalne kohezije.

NEEDS ASSESMENT OF RE POPULATION IN THE FIELD OF INCLUSIVE EDUCATION

*Conducted Interviews with Skilled Workers and Professionals
Engaged in the Process of Education of Roma and Egyptian
Population in Cross-Border Municipalities*

The project is funded by the European Commission through the Cross-Border Programme Montenegro - Kosovo* 2011 - 2013 under the measure Social cohesion and people-to-people initiatives

** This term does not prejudge the position on the status of Kosovo and is in accordance with UNSCR 1244 and the ICJ Opinion on the Kosovo Declaration of Independence.
The views expressed in this publication do not necessarily reflect the views of the European Commission*

Podgorica, October 2016.

CONTENTS

INTRODUCTION.....	27
Poverty as a barrier to social inclusion of Roma in the education system.....	29
Cultural environment as a barrier to the education of Roma.....	36
Early drop-out.....	38
Communication of professional workers with members of the Roma community.....	39
Social protection in function of strengthening the process of social inclusion of Roma in the education system.....	41
CONCLUSIONS.....	44

INTRODUCTION

“Montenegro has adopted the Millennium Declaration, which includes a set of measurable and time-bound goals relating to human development. One of the Millennium Development Goals is a 100% coverage of primary education for boys and girls by 2015, with particular emphasis on the inclusion of children from marginalized groups, as well as the prevention of early education dropout.”(UNICEF, 2013). The social exclusion of the members of Roma and Egyptian community shows its dramatic contours in the absence of their adequate participation in the framework of the formal education system. Given the complexity of their socio-economic position, this report points to the experiences and suggestions by professionals and skilled workers who are active in programs of social inclusion of Roma. Conducted interviews with professionals and skilled workers working in schools, centers for social welfare and local government authorities have treated the issue of education of Roma with reference to the broader context which stimulates or hinders their education. The interviewees are skilled workers from the centers for social welfare and education workers who are in direct contact with Roma involved in the educational process. Interviews were conducted with skilled workers from five Montenegrin cities and municipalities: Podgorica, Berane, Bijelo Polje, Rožaje and Ulcinj.

Shared attitude of interviewed skilled workers indicates that there is room for improvement in the education of Roma. Namely, apart from employment, a key factor in combating social exclusion of the Roma population is the creation of high-quality and flexible education system that reduces or minimizes the potential opportunities for their social isolation. Inclusion of socially vulnerable groups in the education system reduces the level of their social exclusion. Also, through their participation in the education system, Roma children develop awareness of social problems, social deviations and necessities for solving them. In recent years, the education system of Montenegro changes through a systemic reform, aiming to keep pace with developments in social reality, on one

hand, and to develop professional competences and skills in participants of the educational process, on the other hand, in order to accept and implement important economic, social and ecological goals.

There have been implemented several strategic approaches (Strategy for improving the position of RAE population in Montenegro 2008-2012 and the Strategy for improving the position of Roma and Egyptians in Montenegro 2012-2016), which unfortunately did not produce a comprehensive improvement of the situation of the Roma and Egyptian communities. The presence of social deprivation, social marginalization and segregation is still an insurmountable obstacle for the implementation of continuing education.

During the process of interviewing, we were interested in the socio-psychological, economic, cultural environment in which Roma thrive, as well as the sources of external and internal barriers due to which their participation in the education system is difficult. Also, we point out that all interviewed skilled workers have in mind the importance of emancipation of both majority and minority communities (in this case Roma community), in order to make the process of Roma education effective and fruitful. In this regard, we identified several general characteristics that are, according to the opinion of those interviewed, present in the socio-cultural context, and whose presence complicates the process of education of Roma, such as: lack of empathy, selfishness, lack of true communication, ethnic distance, prejudice/ stereotypes, existence of patriarchal / traditionalist system. Overall, in the opinion of skilled workers, the education system in Montenegro should be more open in two dimensions: first, to improve the degree of continuing involvement of Roma and Egyptian boys and girls in the education system, and second, certain changes in educational content need to take place (learning about Roma and Egyptian culture). At the same time, a significant part of the Roma community must necessarily change attitudes towards the importance of education and be flexible in adaptation (without fear of assimilation) to cultural trends of the society to which they belong.

When it comes to reasons that negatively affect the participation of Roma in primary education, skilled workers list the following as the key ones: poverty and social exclusion, cultural patterns of conduct of Roma families, the stereotypes of the majority population, not fully consolidated social sectors (social protection, education system, local government, etc.) and still present language barrier in certain members of Roma community.

Poverty as a barrier to social inclusion of Roma in the education system

Poverty, one of the most prominent social problems of our time, should be seen as a multidimensional phenomenon that encompasses the material, socio-economic and human aspects. More detailed policy-making in Montenegro regarding elimination of poverty began after 2000, which additionally testifies about modest experience in terms of the total creation of instruments and measures of public policy to tackle this social problem. In the *Strategy for Poverty Reduction 2003*, Roma (the strategy then used the term RAE population) were identified as the poorest and most marginalized group in Montenegro. The research findings in the above mentioned strategy describe difficult socio-economic situation of Roma. According to the Strategy severity, depth of poverty, as well as the percentage of extreme poverty were most pronounced among the members of RAE population who predominantly occupied the leading position in all these parameters. That particular period was marked by a particularly flourishing poverty in education, because 70% of the Roma population has not been active in the educational process and did not attend school, which inevitably reflected both the depth and the severity of poverty among this population. Of course, the cause-and-effect relationship between the level of education and employment particularly struck RAE population (43.3%), although it was pronounced in refugees (32.5%) and IDPs (30.4%). Also, in terms of living conditions, drastic severity of poverty RAE population (74.7%) suggested that most members of this population had no basic prerequisites for thriving, such as: the source of drinking water in the living room (apartment or house), inadequate space for living in the apartment or house, the impossibility of connection to the water supply sources, lack of bathrooms, etc. Bearing in mind this situation was recorded in 2003, it is clear what the chances of Roma community members are when they seek adequate and equal opportunities in the social life of Montenegro.

Although the previous period saw implementation of several strategic approaches in order to reduce poverty and social exclusion, most Roma still continues to be in a state of social vulnerability. The objectives of the strategies in question were related to the change of social environment that would encourage the social inclusion of marginalized groups. In this sense, the intensive work on achieving the following objectives has been undertaken: creation of new jobs, effective social protection, health care for poverty reduction, education for poverty reduction, and environment and infrastructure for poverty reduction.

Most interviewed skilled workers had an active role in programs of poverty reduction and social exclusion carried out by state bodies and local self-government in the past last ten years. Poverty and social exclusion trends among

RE population (Roma and Egyptians) have their roots in the political and economic developments in the past twenty years. The fact is also that poverty was a phenomenon which characterized Roma families and their lifestyles before the aforementioned political and economic developments. However, developments in the last decade of the 20th century amplified the intensity of the impoverishment of the entire population, while this phenomenon had a particularly negative impact on socio-economic position of Roma families in its depth and severity. In addition to this, the forced migrations, which came as a result of the war in the former Yugoslavia, led to an increase in the number of refugees and displaced persons who sought their refuge in Montenegro.

Table 1: Poverty line in Montenegro

	National absolute poverty line (in € per month per adult equivalent)	The poverty gap (%)	The poverty gap (%)	The severity of poverty (%)	Gini coefficient (%)
2006	144,68	11,3	1,9	0,6	24,4
2007	150,76	8,0	1,4	0,4	26,4
2008	163,57	4,9	0,9	0,3	25,3
2009	169,13	6,8	1,4	0,5	26,4
2010	169,98	6,6	1,1	0,3	24,3
2011	175,25	9,3	2,0	0,7	25,9
2012	182,43	11,3	2,8	1,4	26,5
2013	186,45	8,6	2,4	1,1	26,2

Source: MONSTAT

Referring to the official MONSTAT data (Table 1) skilled workers indicate that the situation at the level of the entire population has improved both in terms of the number of the poor, as well as in terms of gap and severity of poverty in the last ten years. However, this trend is not typical for the Roma community. Continuous actions aimed at poverty reduction in Roma have failed to result in lowering the level of absolute poverty in Roma. Professionals from the centers for social welfare identify this situation through tracking the number of users of social assistance, which dramatically increased in the last several years. This particular right from the system of social and child protection is dominantly used by members of the Roma community.

Table 2: Number of family allowance beneficiaries

Municipality	Average monthly number of users			
	Family allowance		Personal disability allowance	Care and support allowance
	Number of families	Number of members		
Montenegro	11,463	36,986	2,033	11,439
Andrijeвица	174	543	17	153
Bijelo Polje	1,292	4,391	230	1,340
Bar	608	1,915	124	607
Berane	1,323	4,114	119	851
Budva	71	155	37	117
Cetinje	241	707	84	414
Danilovgrad	216	640	48	233
Gusinje	7	21	0	3
Herceg Novi	121	321	99	348
Kolašin	239	634	37	208
Kotor	75	192	43	223
Mojkovac	200	580	39	302
Nikšić	1,658	5,212	211	1,186
Petnjica	0	0	0	0
Plav	581	1,872	73	428
Pljevlja	495	1,388	102	861
Plužine	55	105	11	84
Podgorica	2,359	8,005	525	2,731
Rožaje	1,272	5,005	125	556
Šavnik	66	129	8	58
Tivat	98	271	15	114
Ulcinj	239	678	73	493
Žabljak	74	109	13	132

Source: MONSTAT, 2015

Available official data (Table 2) show the number of social assistance beneficiaries in Montenegrin towns, and by examining the available data we can conclude that the number of users is particularly high in the municipalities (with the exception of Ulcinj) in which interviews were conducted with skilled workers (Podgorica, Berane, Bijelo Polje, Rožaje and Ulcinj). By accentuating

the link between the risk of poverty and education, skilled workers believe that the basis of all other barriers faced by the Roma can be found in their difficult financial situation. Their experience in practice confirms that a higher average level of education of the Roma family leads to a lesser possibility of poverty. At the same time, the professionals have emphasized that the phenomenon of intergenerational poverty which is passed on in the Roma community. Experience shows that children of parents with low educational status are more likely to be affected by poverty than children whose parents have higher level of education. As a result of these observations, the activities in the field of education for Roma crystallize out as particularly important for support policies for the poor.

Referring to the official data on the number of educated citizens in Montenegro at the level of the entire population, the skilled workers admit that in the past the scope of education of the Roma population was lower compared to other national and ethnic groups living in Montenegro. According to the 2003 Census, 4.3% of the population in Montenegro had no education, 32.5% of the population completed primary school or had an incomplete primary education, 48.4% completed secondary school, 12.5% graduated from college or university while the answer had not been obtained from 2.1% of the population of Montenegro (MONSTAT, 2003). According to the 2011 census, 2% of the population in Montenegro had no education, 28% of the population completed primary school or had an incomplete primary education, 52% completed secondary school, 17% graduated from college or university while the answer had not been obtained from 1% of the population of Montenegro (MONSTAT, 2011). If we compare the data between the two censuses, we can easily conclude that in the period from 2003 to 2011, certain progress has been made in terms of increasing the number of educated population (at all three levels of education) in the total population of Montenegro.

Table 3: Level of education of the population in Montenegro

	2003 Census (%)	2011 Census (%)
No school	4.3	2.0
Primary and incomplete primary school	32.5	28.0
Secondary school	48.4	52.0
College or University	12.5	17.0
No answer	2.1	1.0

(MONSTAT, 2003 and 2011)

According to data from the Census of Population and Housing from 2011, half of all Roma and Egyptian population children attended school. Less than one-third completes primary education, while 7% of them completes second-

ary education. It is still a huge difference compared to 98% and 86%, which is the completion rate in primary and secondary school children in majority population (Strategy for the Inclusion of Roma and Egyptians in Montenegro 2016-2020. Year 2015:28). According to the same source, one in ten citizens of Montenegro is of primary school age, and 95% of children of this age are involved in primary education. The attendance rate was significantly lower in the Roma and Egyptian population due to the fact that only half of the children of primary school age in this population attends school, despite the fact that this rate is growing from year to year. In addition, there is still more than 10% of children from the Roma and Egyptian population, with the highest percentage of children of primary school age, who are not registered in the register of births. Also, 34% of children without citizenship do not attend school, as well as 16% of children who are in the process of acquiring citizenship (UNICEF, 2013).

Table 4: Students who were enrolled in primary school

School year	Regular primary schools			Primary schools		
	Enrolled in the 1st grade			Total number of students (I – VIII/IX)		
	Total	Female students	Male students	Total	Female students	Male students
2000/2001	8 905	4 223	4 682	75 469	36 452	39 017
2001/2002	9 104	4 378	4 726	75 760	36 603	39 157
2002/2003	9 657	4 670	4 987	74 233	35 873	38 360
2003/2004	9 094	4 380	4 714	73 673	35 610	38 063
2004/2005	10 370	4 923	5 447	74 205	35 796	38 409
2005/2006	10 439	5 007	5 432	74 858	36 012	38 846
2006/2007	10 005	4 811	5 194	75 179	36 194	38 985
2007/2008	9 629	4 690	4 939	75 038	36 247	38 791
2008/2009	8 183	3 885	4 298	74 130	35 633	38 497
2009/2010	7 811	3 715	4 096	72 993	34 990	38 003
2010/2011	7 355	3 622	3 733	70 936	34 126	36 810
2011/2012	7 369	3 501	3 868	69 461	33 433	36 028
2012/2013	7 460	3 515	3 945	68 696	32 901	35 795
2013/2014	7 715	3 648	4 067	68 133	32 650	35 483
2014/2015	7 876	3 746	4 130	68 442	32 847	35 595
2015/2016	8 172	3 809	4 363	68108	32 458	35 650

Source: MONSTAT

The census of 2011 showed that the percentage of children of primary school age attending school has risen from 94% to 95% compared to the previous census. The highest enrollment rates in Montenegro are in the municipalities of Žabljak, Cetinje, Danilovgrad, Kotor, Ulcinj and Mojkovac (97%). In four municipalities, Žabljak, Tivat, Berane and Pljevlja, school attendance rate is at the same level as in 2003. In Podgorica and Berane, school attendance rates among children aged 6-17 years are the lowest (93%) (UNICEF, 2013).

Since 2011, when the Census took place, the number of enrolled Roma and Egyptian children is on the rise, with the exception of 2015. Also, the number of Roma and Egyptian children in primary education in Montenegro, according to the data of competent authorities, indicates that more Roma boys were enrolled in primary schools, compared to Roma girls.

Table 5: Number of Roma children enrolled in primary school

School year	Number of children
School year 2011/2012	1582 children (856 M, 726 F)
School year 2012/2013	1583 children (857 M, 726 F)
School year 2013/2014	1582 children (856 M, 726 F)
School year 2014/2015	1538 children (816 M, 722 F)
School year 2015/2016	1438 children (772 M, 666 F)

By strengthening the process of inclusion in primary and secondary education, conditions for further education of the Roma and their enhanced mobility towards higher levels of the education system are being created. In order to promote the social inclusion of the poor in the education system, the skilled workers suggest the following effective measures:

a) *measures of improving educational support to children of the poor Roma in primary and secondary education*, through:

- 1) early inclusion of poor children from identified Roma families in pre-school and primary-school education;
- 2) improvement and modernization of the organization of extra-curricular activities in schools by developing content that will enrich social life and social contacts of children (e.g. the improvements in the work of sports, drama, or literary groups);
- 3) preventive action regarding early school leaving (mentoring, peer learning, parent involvement);

- 4) openness of the school for contacts and visits from the outside (e.g. hosting school graduates who come from marginalized families, and who had notable success in education);
- 5) development of social and pedagogical work in primary and secondary schools and cooperation with local social welfare centers (monitoring of school success of children who are beneficiaries of child allowance and whose families exercise their right to social assistance, rewarding successful and dedicated students, insisting on preventing failure in less successful students instead of putting the accent on remedial actions later on);
- 6) opening counseling centers in primary and secondary schools whose main task would be embodied in the so-called »Mentoring to learn.« Mentors to learn would put maximum attention to socially excluded children, helping them to cope with family and personal problems;
- 7) ensuring participation and training of parents of Roma children who are registered beneficiaries of financial support, and the application of the statutory sanctions if case they discourage their child to go to school. In case of parents with lower levels of education, it is necessary to involve them in training and retraining programs for adults outside the formal education system. (UNICEF, 2013)

b) *measures to promote the education of Roma adults*, by improving their social and civic competences and working skills.

These measures are aimed at poor adult persons, identified through the official poverty line, in order to improve the chances of their social integration. The development of socio-civic competencies entails developing communication skills, developing the ability to solve problems and developing skills for independent work. Working capacity of adult Roma in Montenegro can be improved through: adult training programs (educational courses on much needed manual occupations in the labor market), public works programs, guiding the poor towards agricultural activities.

Activities in the field of education require additional financial burden for the state budget. However, investment in long-term education policies are very cost-effective from the aspect of socio-demographic development of the population, because of the increased potential of the knowledge economy and prevention of cultural reproduction of poverty in Roma. Such investment in resources for education, of primarily Roma children, means more generous outcomes later in view of their increased adaptability throughout life (Esping-Andersen, 2006: 56). Insisting on absolute participation of Roma in formal education, by improving the content of the education system, is only one part

of the overall process of poverty reduction. Reforms in education inevitably follow developments in the spheres of social protection and employment policy. However, the official public policy in the field of education should be created taking into account the important social function that it performs in terms of socio-economic development of society and the interests of citizens as bearers of individual rights.

Finally, according to skilled workers, the most poverty-stricken Roma families are those in which the head of the family has virtually no education, families with more than four members, families whose main breadwinner is a woman (single mother), and families who do not own a farm. Also, a large number of Roma families (regardless of the social structure of the family) lives in inadequate housing conditions. Thus, the causes of poverty Roma families can be found in a) low level of education, b) the legally questionable economic activity of an adult, c) a large number of household members, d) non-possession or lack of access to agricultural goods.

Cultural environment as a barrier to the education of Roma

In all so-far implemented programs and strategies, there was an emphasis on the importance of the specificities of Roma culture. The Roma ethnic community has a variety of cultural characteristics that make up their unique identity. The problem is pronounced, due to the fact that the self-identification of Roma is usually defined negatively, as opposed to the majority population. One of the essential issues, which is crucial for the participation of Roma in the education process, is how to reconcile cultural patterns of conduct with the requirements of modern society thereby minimizing opportunities for emergence of social risks. It is very important that the process of inclusion and educational progress are implemented without potential danger to their cultural identity. Skilled workers point out that Roma belong to the group to which the majority peoples and other ethnic minorities harbor deep prejudices and stereotypes, which prevents them from developing higher levels of adaptation and integration at the level of primary and secondary social relationships. Previous studies on the topic of ethnic distance clearly show that there is a clear distance of the majority population towards Roma and their cultural behavior patterns. For example, surveys indicate that over 22% of respondents did not want Roma to live in their country, 31.5% of respondents do not want Roma in their own neighborhood, 32% report that they would avoid having Roma as colleagues, 43.5% do not want a Roma superior at work, over 53% do not want Roma as educators of their children in school, while almost 43% would have avoided to hang out with and visit Roma. Over 58% would not like to see Roma people

in management positions in the country, while almost 70% do not want any kinship ties through marriage with the members of the Roma community. Cumulatively, over 46% of Montenegrin citizens expressed discrimination against the Roma (CEDEM, 2013). Beside the evident ethnic distance, there is the problem of language barrier that hinders social functioning of Roma in wider social interactions.

According to research by the Ministry for Human and Minority Rights of Montenegro, it was found that Roma language is used in 33% of households. Almost 40% of the Roma population sufficiently well speak Montenegrin. In addition, over 45% of Roma cannot read and write Montenegrin, while 20% do read and write, but with problems (Strategy for the Inclusion of Roma and Egyptians in Montenegro 2016-2020. Year 2015: 83).

Information on everyday social events through public presentations of their own culture through the media is not satisfactory. Data from the Ministry of Human and Minority Rights show that just under 15% of Roma are able to identify TV programs in the Roma language broadcasted on national media service. On the other hand, despite the campaigns that have taken place in the past, less than 4% of the Roma are able to recall some advertising program that promotes the rights of Roma (Strategy for the Inclusion of Roma and Egyptians in Montenegro 2016-2020. Year 2015: 83). Somewhat better situation can be seen in level of information about the availability of guaranteed rights in the field of social and health care, although the situation is not satisfactory.

A number of Roma families who have managed to break away from the shackles of poverty, and change their living environment, often cease to identify themselves as Roma. Adaptation of the Roma to majority population to the communities in which they live is also known. Changes in family names, religious affiliation, quick mastering of the language of the majority, and so on are also known to happen. We have to note that the findings of skilled workers refer to those aspects of social behavior of Roma which does not entail the social and deviant behaviors such as begging or loitering.

All these findings point to the half-consolidated cultural identity of Roma, and this conclusion is present in both interviewed skilled workers and official strategy documents created in the country. Such a situation implies a negative perception of Roma by members of the majority community. Constructing the identity of the Roma community, which could be based on all affirmative features of Roma culture, would reduce the possibility for existing prejudices and stereotypes to negatively affect their social inclusion

Early drop-out

“Numerous empirical studies done in European countries, dealing with the absence of children from primary education, indicate that this is a complex, multidimensional problem, which causes several risk factors. Across Europe, stigma and discrimination, often present in the Roma and Egyptian population and the population of children with disabilities, are the main obstacles to their education.” (UNICEF, 2013).

According to the experiences of skilled workers in Montenegro who are in direct contact with Roma families, there are several reasons for the early leaving of education which can be classified into three categories arising from different perceptions of participants in the educational process. These are: the reasons from the perspective of Roma children, the reasons from the perspective of parents of children, the reasons from the perspective of institutions involved in the process.

Children usually mention obstacles and problems such as the lack of basic school supplies and textbooks, insufficient knowledge of the majority population language, difficult understanding of teaching materials, lack of support and help in learning at home (parents generally did not complete primary school, and children often mention that parents are too busy with their work or job search, etc.), followed by their obligations in the family, such as house chores, and economically supporting their parents.

Parents of children, according to skilled workers, point out obstacles and problems which are primarily related to the lack of basic resources for life (poor living conditions, no water supply, inability to pay basic bills, unemployment, lack of education, but also prejudices and multigenerational poverty, turning school in this sense is not a priority). According to skilled workers, many parents claim that children are ashamed to go to school because they do not have adequate clothing and shoes, books and school supplies, and meals.

It is interesting that the perception of people in institutions partly differs from perceptions of Roma children and their parents. The institutions do not deny the existence of stereotypes towards Roma and their poor socio-economic situation as the causes of drop-out, but they also accentuate the reluctance of Roma to change certain patterns of behavior that are not in accordance with generally-accepted values. Lack of responsibility regarding regular attendance and fulfilling teaching obligations are also mentioned. Despite the opportunities for remedial classes, there is lack of communication with the skilled workers, while the lack of textbooks is not any more a widespread problem. Skilled workers specifies that the problem of school drop-out, occurs most often in

the period of transition from class to subject teaching, and later with a serious intensification of the teaching material. Finally, the institutions mention a different system of values among Roma and non-Roma, general population's lack of understanding of the problems that Roma children face, and the lack of communication between these two groups.

In the context of the problem of regular schooling drop-out, there is a particular issue with participation of Roma girls. In the opinion of skilled workers, the trends indicate that girls leave primary school earlier than boys, arranged marriages being the most frequent reason for leaving education. The young men and women accept the decision of their parents and the wider community almost without any further consideration. The decisions are not being questioned at all. It is an established model of behavior that is traditionally passed on to next generation and one to be respected. The situation regarding arranged marriages becomes even more complex if one takes into account the fact that it is not just about the contract, since contracting marriage also has its economic moment – buying out the bride. This economic dimension is particularly important in communities facing extreme poverty. The aforementioned problem is beyond the scope of the story on the participation of Roma in primary schools, and refers to the responsibility of not only social welfare centers and primary schools, but also requires the intervention of state authorities such as the police, judiciary and prosecution. In the opinion of skilled workers, education can be an excellent mechanism through which the set ways of thinking and behavior that are imposed by the will of others and poor socio-economic situation can be reviewed. However, the professionals have noted the strong resistance towards in the process of tackling the very essence of arranged marriages within this community. According to them, ignorance and indifference of the majority population regarding these issues speaks to the fact that Roma and Egyptian communities and the majority population have not started the process of building a truly multicultural society.

Communication of skilled workers with members of the Roma community

Given the current poor socio-economic moment in the overall population, communication with members of the Roma community is taking place without major difficulties in situations where Roma want to exercise a particular legal right. However, skilled workers differentiate between an ordinary communication that takes place smoothly, and communication whose direct consequence is correcting the intensity of participation of Roma children in the education process. When formal communication takes place (e.g. in centers

for social welfare) Roma express a high level of persistence and often have their “favorite” professional workers with whom they have best communication, in their opinion.

In most parents, there is an awareness about the necessity of education for their children, and the importance of educational status as a protective factor against poverty. However, in their thinking they still choose to act according to the immediate life situations that need to be overcome. According to data from a UNICEF research, since 2013, as many as half of Roma and Egyptian fathers whose children do not attend school have no education (52%), while among Roma and Egyptians whose children do attend school there is significantly lower number of fathers without education - about one in three father (31%). Only 11% of Roma and Egyptian fathers whose children do not attend completed elementary school as the highest level of education (UNICEF, 2013).

Due to these circumstances, parents often resort to alternative behaviors in order to improve the standards of their families. Given the fact their every day is marked by permanent struggle for existence, obligations of their children in the educational process become lesser important. In other words, immediate worries lead to neglect of long-term education of children under the pretext of “excused absence in order to address existential issues.” Opposed to this attitude, the parents of children of the majority population estimate that it is much more important for a child to commit themselves to schoolwork, and not to obligations at home or work, while the rest mostly agree with this statement, but to a lesser degree (it is somewhat better to commit to schoolwork). This difference in approach to children and the obligations in their education can be the cause of the negative attitude of parents of children from the majority population in situations where their children should have intensive contact with Roma peers. In addition, the ambitions of parents of children from the majority population, in terms of education of children, are greater than the aspirations of parents of Roma children. In parents of Roma children there is also distinction between formal and informal (life) education. Roma and Egyptian parents generally place greater importance on non-formal education, since 43% of them think that school of life is more important for their children’s, compared to only 18% of parents from the majority of the population who agree with this statement (UNICEF, 2013).

In the described situation, education gap increases with each successive level of the educational process that children of the majority population pass compared to Roma children who often drop out early.

In their direct communication with Roma, the skilled workers suggest that they have a clear vision of a long-term process of their overall social integration.

It could be said that the majority of Roma agree that employment, education and institutional support to their families are the most important incentives for improvement of life of Roma in general, as well as their educational status. However, their greatest expectations in solving their problems are still related to the state, since its institutions must be the main actors in reducing their social exclusion.

Skilled workers note that a significant number of Roma (especially parents of Roma children) lacks a certain dose of self-criticism and objective insight into their own behavior. Begging and mobility of Roma children are often cited as examples of as reasons for their absence from school, for which, parents bear a substantial share of the responsibility, in the opinion of skilled workers. Similar to the problem of early marriages, the aforementioned problem is not just the problem of social welfare centers and educational institutions. The point is that the child is potentially exposed to abuse and neglect, or unwanted and harmful influences (cold, being left on the streets, lack of education, the risks of violence and injury, the absence of a responsible adult supervision, etc.). Of course, the fact is that begging is not present only in the Roma population, but it is a major obstacle to adequate social and psycho-physical development of children and is often one of the reasons why children do not attend classes regularly.

Bearing in mind the overall situation of Roma families, the skilled workers see room for improvement in communication and proactive participation in counseling and workshops organized for parents. Social welfare centers, non-governmental organizations and international humanitarian organizations very often organize workshops, meetings and group discussions with parents of Roma children with the aim of improving communication through providing support to children in the educational process. However, it often happens that parents do not participate in the expected number making whole action less meaningful. Similar to the previously described examples, most often listed reasons for the absence are complicated existential situations, family problems, being too busy with other commitments, etc.

Social protection in function of strengthening the process of social inclusion of Roma in the education system

Skilled workers acknowledge the exceptionally important role of the social and child protection in improving education for Roma. The reform that is underway aims to increase the role of local communities (municipalities) in Montenegro, to overcome the paternalistic nature of social protection. Skilled workers emphasize the positive aspects of this idea, primarily referring to the recognition

of the needs of local and local communities, as well as open space for a more active civic participation. In these circumstances there would be a clearer picture of the socially excluded categories of the population. The current methods of work, and centralized decision-making system, proved to be inefficient and inappropriate to the present context, especially in the case of members of the Roma community. Administrative inefficiency, slow procedures in solving problems hinder the access to users. Direct protection of service beneficiaries is often burdened with a large amount of paperwork, even in situations where it is not necessary, in order to provide the skilled workers with a justification that they did everything that was in their power in a particular case. In addition, the process of decentralization offers room for more active role of the civil sector, whose contribution to the modern concepts of social policy become increasingly important. It is for this reason there will be intensification of cooperation between the centers for social welfare and non-profit organizations opening up for new ideas and approaches in the implementation of social programs for Roma. Citing comparative experiences, the skilled workers point out that the work on social protection of the socially vulnerable population in developed countries is based on three activities, namely: volunteering, political activism and education. The purpose of such measures is contained in their intention to strengthen local communities, civic participation and the implementation of the decentralization process. This process, known as “devolution”, should be accompanied by the formation of new expert teams and commissions whose job would be to continue work with Roma in the fields of education, employment, social housing and social integration. Such a model of operation would imply a different concept of organized functioning of social services to communicate with Roma and would include the following activities:

- a) Reorganization of bulky institutional and administrative system of social protection to a smaller, more functional and more flexible units within the local community;
- b) Encouraging creativity, active participation and mutual accountability of professionals and beneficiaries, in order to avoid passive attitudes and their long-term dependence on external forms of assistance;
- c) The inclusion of primary, informal groups, or the entire voluntary sector in planning and implementing social protection.

For example, in the US, because of the dominance of neo-liberal discourse (the responsibility of the individual, the family for the problems), »community building« projects are extremely popular. So, the *Community outreach centers partnership program* involved a group of students to help the social inclusion of the population of a local community with a predominantly Hispanic-American

population (Ignjatović, 2011:124, according to Gress, 2004). However, certain weaknesses in implementation arose very soon. The involvement of individuals from the community has not led to a greater confidence in the success of the planned measures, which is one of the basic premises in strengthening local communities. Students mostly cooperated with the local authorities, social services and administration, and very little with the citizens themselves. The tendency of the institutionalization of the project, with the majority of the influence coming from key social actors, have undermined the expected effects (Ignjatović, 2011:125).

Skilled workers are aware of the fact that the process of decentralization of social protection can produce some difficulties if the entire reform is not carried out meticulously with precise programs of monitoring process and impact evaluation. Such a scenario would have negative impact on the immediate beneficiaries (in particular the Roma), and would produce more severe conditions than that existing measures plan to solve. Therefore, in their opinion, before the beginning of the process of transferring responsibilities to local governments, in order to overcome existing and potential problems, it is necessary to implement measures in several areas, including:

1. coordination of consumption accountability with adequate funds which are available to municipalities;
2. extension of local authority to be aligned with the level of revenues of municipalities;
3. providing local communities with rights to additional taxes and fees;
4. administrative capacity-building through investment in human resources (staff able to implement tax policy, financial management, budgeting, etc.).
5. involvement of representatives of non-governmental organizations;
6. harmonization of responsibilities of local governments with approximately the same population;
7. monitoring of the process.

CONCLUSIONS

It is clear that the requirements toward the state are the most common and most pronounced when addressing the situation of socially-vulnerable groups. In the opinion of skilled workers, the past few years saw significant efforts in the spheres of education and social protection to integrate Roma children into basic education. If the situation is compared with the situation a decade ago, it is obvious that there has been some progress in the overall process. However, there remain two key issues, namely: greater coverage of Roma children and their longer stay in the educational system, as well as the question of the quality of education that Roma children acquire. Specifically, the skilled workers clearly identify that insisting on activities whose goal is greater level of educational involvement of Roma, puts the quality of acquired education in the second plan. In this sense, it is necessary to work simultaneously on both the process of inclusion and the processes for monitoring the quality of education, with the required monitoring and evaluation of the planned effects.

General recommendations of skilled workers refer to the mandatory inclusion of Roma, and Roma representatives in all activities concerning Roma, in this particular case in all measures, actions and activities to be undertaken in order to improve education for Roma. Roma community and its representatives need to build relationships and partnerships that will contribute to improving the poor conditions, but also increase the chances for better implementation of plans. In order to be able to systematically solve problems, it is necessary to improve the monitoring mechanisms of Roma children ready to enroll, those who are covered by primary education, and to provide a quality monitoring process. Particular attention should be paid to the preparation of children for school, and such a process should begin in the preschool age. Since the position of Roma women is even more difficult in relation to the situation of the Roma community in general, the issue of education of Roma women should be given a special place. In accordance with the above, it is necessary to analyze the situation of Roma women in the education system, especially female students.

We must insist on preventing segregation of Roma children which in the long run can have positive consequences.

There are a number of recommendations related to the organization of work in schools for which the skilled workers believe that they can improve the quality of the entire process. For example, a number of skilled workers claim there is a need to reduce the number of children in classes, so teachers can devote more attention to children who progress more slowly.

Schools should use the resources of non-governmental organizations, trained volunteers and professional associates, who could additionally work with Roma children in school. One of the recommendations is that holidays should be used for field trips and other activities aimed at socialization and integration. In addition, we highlight some other recommendations:

- a) Introduce a larger number of Roma assistants into more schools, insist on a whole day stay,
- b) Introduce a more affirmative and simulative measures, especially when it comes to preparing for secondary education,
- c) Strengthen cooperation of Roma parents and schools;
- d) Additionally motivate educators in schools;
- e) Insist on a daily contact, socializing, communication of Roma children and other children through the organization of various sports, cultural and educational activities.

If they wish to improve the entire process, state authorities and institutions must insist on the implementation and enforcement of existing legislation. In addition to this, cooperation of all stakeholders in order to overcome the existing obstacles in the realization of the rights of Roma is a must. Skilled workers point out several types of obstacles that arise in practice (especially in social welfare centers during procedures regarding provision of social rights. These are: the definition of the rights of (the lack of minimum standards, sometimes a mismatch between needs and rights), inadequate control of the application of law, lack of resources, management (the issue of autonomy of skilled workers) and slow procedures.

Finally, we emphasize the general attitude of the interviewed professionals that problems of the education of Roma children cannot be solved without the overall social progress, but not only in technological and economic terms, but also in terms of the emancipation of the entire population aiming at overcoming stereotypes and prejudices. Of course, civic participation at the local level and local communities is of great importance to, as an important component of the process of building a society of social cohesion.

ANALIZA E NEVOJAVE TË POPULLSISË ROME DHE EGJIPTIANE (RE) NË FUSHËN E ARSIMIT INKLUZIV

*Intervistat e realizuara me specialistet dhe profesionistet e
angazhuar në procesin e arsimit të popullsisë Rome dhe
Egjiptiane në komuna kufitare*

*Projekti e financon Komisioni Evropian përmes Programit të bashkëpunimit ndërkufitar
Mali i Zi – Kosovë* 2011 – 2013 në kuadër të masës Kohezioni social dhe nismave njerëzit
– njerëzve*

**Ky shënim është pa paragjykim të qëndrimit mbi statusin e Kosovës dhe është në përputhje
me Rezolutën 1244 të KS të OKB-së dhe Opinionin e GJND-së për Deklaratën e Pavarësisë
së Kosovës*

*Qëndrimet e shprehura në këtë publikim nuk i pasqyrojnë doemos qëndrimet e Komisionit
Evropian*

PËRMBAJTJA

HYRJE.....	49
Varfëria si pengesë e realizimit të inkluzionit social të Romëve në sistemin arsimor	51
Ambienti kulturor si pengesë e arsimimit të Romëve	58
Braktisja tepër e hershme e procesit arsimor.	60
Komunikimi i specialisteve me anëtarët e komunitetit Romë	62
Mbrojtja sociale në funksion të përforcimit të procesit të inkluzionit social të Romëve në sistemin arsimor	64
SHYQRTIME PËRFUNDIMTARE	67

HYRJE

“Mali i Zi e ka pranuar Deklaratën e Mijëvjeçarit, e cila përfshinë një serë të qëllimeve të matshme dhe të përcaktuara në kohë që i referohen zhvillimit njerëzor. Një nga qëllimet zhvillimore mijëvjeçare është mbulimi i 100% me arsim fillor të djemve dhe vajzave deri në vitin 2015, me theks të posaçëm tek përfshirja e fëmijëve nga grupet e marginalizuara, si dhe tek parandalimi i braktisjes së hershme të sistemit arsimor” (UNICEF, 2013). Përrjashtimi social i anëtarëve të komunitetit Romë dhe Egjiptian i tregon format e veta drastike përmes mungesës së pjesëmarrjes së tyre adekuate në suaza të sistemit formal të arsimit.

Duke marrë në konsideratë se sa e ndërlikuar është pozita e tyre socio – ekonomike, me këtë raport synojmë të tregojmë për përvojat dhe propozimet e deritanishme të specialisteve dhe profesionisteve që janë aktivë në programet e inkluzionit social të Romëve. Intervistat e zbatuara me profesionistet dhe specialistet e angazhuar nëpër shkolla, qendra sociale dhe organe të vetëqeverisjes lokale, e kanë trajtuar çështjen e arsimit të Romëve duke iu referuar kontekstit më të gjerë i cili e stimulon ose e kufizon arsimimin e tyre. Bëhet fjalë për specialistet e qendrave sociale dhe arsimtarët që janë në kontakt të drejtpërdrejtë me Romët që marrin pjesë në procesin e arsimit. Intervistat janë zhvilluar me profesionistet nga pesë qytete dhe komuna malazeze, siç vijon: Podgorica, Berane, Bijello Pole, Rozhajë dhe Ulqin.

Qëndrimi i unifikuar i specialisteve të intervistuar tregon se ekziston hapësira për përparim në procesin e arsimit të Romëve. Me fjalë të tjera, përveç punësimit, faktori kryesor në luftë kundër përjashtimit të popullsisë Rome është krijimi i sistemit cilësor dhe fleksibil të arsimit i cili i zbut ose i sjellë në minimum mundësitë potenciale për izolimin social të tyre. Me përfshirjen e kategorive sociale të rrezikuara të popullsisë në sistemin arsimor zvogëlohet niveli i izolimit shoqëror të tyre. Gjithashtu, përmes pjesëmarrjes në sistemin e arsimit, fëmija Rome e zhvillojnë vetëdijen mbi ekzistimin e problemeve sociale, deviacioneve shoqërore dhe domosdoshmërinë e zgjidhjes së tyre.

Sistemi arsimor në Mal të Zi në vitet e fundit ndryshohet përmes reformës sistematike e cila nga një anë e ka për qëllim të përcjellin ngjarjet në realitetin shoqëror, kurse nga ana tjetër që tek pjesëmarrësit të procesit arsimor të zhvillojë kompetencat dhe aftësitë profesionale me qëllim të pranimit dhe zbatimit të qëllimeve të rëndësishme ekonomike, ekologjike dhe sociale.

Në periudhën e deritanishme janë realizuar disa qasje strategjike (Strategjitë për përmirësimin e pozitës së popullsisë RAE në Mal të Zi 2008 – 2012 dhe Strategjia për përmirësimin e pozitës së komunitetit Romë dhe Egjiptian në Mal të Zi 2012 - 2016), që, fatkeqësisht, nuk e kanë prodhuar avancimin gjithëpërfshirës të pozitës së komunitetit Romë dhe Egjiptian. Prania e deprivacionit social, marginalizimit social dhe segregacionit paraqet akoma një pengesë të pakapërcyeshme për realizimin e arsimimit të vazhdueshëm.

Gjatë realizimit të intervistave, jemi interesuar për ambientin socio – psikologjik, ekonomik, kulturor në të cilin jetojnë Romët, si për burime të pengesave të jashtme dhe të brendshme për shkak të cilave pjesëmarrja e tyre në sistemin e arsimit zhvillohet me vështirësi. Gjithashtu, theksojmë se të gjithë specialistet e intervistuar e kanë para sysh rëndësinë e emancipimit si të komunitetit shumicë ashtu edhe atij pakicë (në këtë rast Romë), për ta bërë efikas dhe të frytshëm procesin e arsimimit të Romëve. Në këtë drejtim në fillim janë identifikuar disa karakteristika të përgjithshme të cilat, sipas mendimit të të intervistuarve, janë të pranishme në kontekstin shoqëror – kulturor dhe prania e të cilëve e vështirëson procesin e arsimimit të Romëve, dhe ato janë: mungesa e empatisë, egoizmi, mungesa e komunikimit të vërtetë, distanca etnike, paragjykimet/stereotipat, prania e sistemit patriarkal/tradicional. Në përgjithësi, sipas mendimit të specialisteve, sistemi arsimor në Mal të Zi duhet të jetë më i hapur në dy dimensione: së pari, në rritje të shkallës së përfshirjes së vazhdueshme të djemve dhe vajzave Rome dhe Egjiptiane në sistemin e arsimimit, së dyti, ndryshimi i vetë përmbajtjeve arsimore (njohja me kulturën Rome dhe Egjiptiane). Njëkohësisht, një pjesë e konsiderueshme e anëtarëve të komunitetit Romë doemos duhet të ndryshojë qëndrimet për rëndësinë e arsimimit dhe në mënyrë më fleksibile të përshtatet (pa frikë nga asimilimi) trendëve kulturore të shoqërisë të cilës i takojnë.

Nga shkaqet e shumta që e ngadalësojnë pjesëmarrjen e Romëve në arsimin fillor, specialistet si ato vendimtare i kanë veçuar: varfërinë dhe përjashtimin social, format kulturore të sjelljes së familjes Rome, stereotipat e popullsisë shumicë, sektorët shoqërorë jo plotësisht të konsoliduara (mbrojtja sociale, sistemi i arsimit, organet e vetëqeverisjes lokale, etj.) dhe barrierën gjuhësore akoma të pranishme tek një pjesë e Romëve.

Varfëria si pengesë për realizimin e inkluzionit social të Romëve në sistemin arsimor

Varfëria, një nga problemet shoqërore më të dukshme të kohës sonë, duhet të shikohet si një dukuri shumëdimensionale që përfshin aspektet materiale, socio – ekonomike dhe njerëzore. Krijimi më i detajuar i politikave publike në Mal të Zi me qëllim të zhdrukjes së varfërisë ia fillon vetëm pas vitit 2000, çfarë dëshmon mjaft për përvojën e pakët në pikëpamje të krijimit të përgjithshëm të instrumenteve dhe masave të politikave publike ndaj këtij problemi social. Në *Strategjinë për zvogëlim të varfërisë nga viti 2003*, Romët (në strategji është përdorur nocioni popullsia RAE) janë identifikuar si kategoria më e varfër dhe më e marginalizuara e popullsisë së Malit të Zi. Përfundimet studiuuese në strategjinë e përmendur e përshkruajnë gjendjen e vështirë socio – ekonomike të Romëve. Sipas Strategjisë së asaj kohe, ashpërsia dhe thellësia e varfërisë, si dhe prania e varfërisë më ekstreme janë më të dukshme tek popullsia RAE, që në mënyrë dominuese e zënë vendin e parë sipas përmbushjes së këtyre parametrave. Në këtë periudhë të kohës posaçërisht ishte në rritje varfëria në arsim, sepse 70% të popullsisë rome nuk ka qenë aktivë në procesin arsimor dhe nuk ka shkuar në shkollë, dhe këta doemos pasqyrohet si tek thellësia, ashtu edhe tek ashpërsia e varfërisë mes kësaj kategori të popullsisë. Natyrisht, në lidhjen shkakësore me shkallën e arsimimit është edhe punësimi i njerëzve, dhe në bazë të kësaj varfëria në pikëpamje të punësimit më së shumti e ka goditur popullsinë RAE (43,3%), edhe nëse ka qenë e dukshme edhe tek refugjatët (32,5%) dhe tek personat e zhvendosura (30,4%). Gjithashtu, në pikëpamje të kushteve të banimit, dukshmëria drastike e varfërisë e popullsisë RAE (74.7%) sugjeron që numri më i madh i anëtarëve të kësaj kategorie të popullsisë nuk i ka parakushtet bazike për çfarëdo mbajtje të ekzistencës, si për shembull: buri-minin e ujit të pijshëm në hapësirën jetësore (shtëpia apo apartamenti), madhësia e pamjaftueshme në metra katror të shtëpisë ose apartamentit, pamundësia e lidhjes me rrjetin ujësjellës, mosekzistimi i banjës, etj. Duke marrë në konsideratë gjendjen e këtillë të evidentuar në vitin 2003, është më se e qartë se me çfarë mundësish fillestare anëtarët e popullsisë rome kërkojnë hapësirën e barabartë për vetën në ambientin shoqëror të Malit të Zi.

Edhe nëse në periudha të mëparshme të kohës janë zbatuar disa qasje strategjike me qëllim të zvogëlimit të varfërisë dhe përjashtimit social, Romët kryesisht ende ekzistojnë në gjendje të cenueshmërisë sociale. Qëllimet e atyre strategjive i janë referuar ndryshmit të ambientit shoqëror që do të nxiste përfshirjen sociale të kategorive të marginalizuara të popullsisë. Në këtë kuptim në mënyrë intensive është punuar në drejtimin e arritjes së këtyre qëllimeve: krijimi i punësimit të ri, mbrojtja sociale më efikase, shëndetësia në funksionin e zvogëlimit të varfërisë, arsimimi në funksionin e zvogëlimit të varfërisë, mjedisi jetësor dhe infrastruktura funksionin e zvogëlimit të varfërisë.

Shumica e specialisteve të intervistuar gjatë dhjetë viteve të fundit e luan rolin aktiv në programet e zvogëlimit të varfërisë dhe përjashtimit social që zbatohen nga organet shtetërore dhe organet e vetëqeverisjes lokale. Trendi i varfërisë dhe përjashtimit social të popullsisë RE (Romët dhe Egjiptianet) i ka rrënjat e veta në ngjarjet politiko – ekonomike në njëzetvjetorin e fundit. Fakti është se varfëria si dukuri i ka karakterizuar familjet rome dhe stilin e jetës së tyre edhe para ngjarjeve politike dhe ekonomike të përmendura. Megjithatë, ngjarjet e viteve të nëntëdhjeta të shekullit XX e kanë rritur intensitetin e varfërimin të tërë popullsisë, njëkohësisht kjo dukuri edhe sipas ashpërsisë edhe sipas thellësisë së vetë më së shumti është pasqyruar tek pozitat socio – ekonomike të familjeve rome. Për më tepër, edhe lëvizjet migruese të detyruara si pasojë të luftërave në hapësirën e ish Jugosllavisë kanë shkaktuar rritjen e numrit të personave të zhvendosura dhe të refugjatëve, që strehimin e kanë kërkuar në Mal të Zi.

TABELA 1: Linja e varfërisë në Mal të Zi

	Linja absolute kombëtare e varfërisë (në € në muaj, sipas personit ekuivalent të rritur)	Shkalla e varfërisë (%)	Hendeku i varfërisë (%)	Ashpërsia e varfërisë (%)	Koeficienti Gini (%)
2006	144,68	11,3	1,9	0,6	24,4
2007	150,76	8,0	1,4	0,4	26,4
2008	163,57	4,9	0,9	0,3	25,3
2009	169,13	6,8	1,4	0,5	26,4
2010	169,98	6,6	1,1	0,3	24,3
2011	175,25	9,3	2,0	0,7	25,9
2012	182,43	11,3	2,8	1,4	26,5
2013	186,45	8,6	2,4	1,1	26,2

Burimi: MONSTAT

Duke u mbështetur tek të dhënat zyrtare të MONSTAT (tabela 1) specialistet tregojnë se gjendja në nivelin e tërë popullsisë është përmirësuar si në pikëpamje të numrit të përgjithshëm të të varfërve, ashtu dhe në pikëpamje të hendekut dhe ashpërsisë së varfërisë në dhjetë vite të fundit. Megjithatë, ky trend nuk është karakteristik për anëtarët e komunitetit romë. Aksionet e vazhdueshme të zbatuara me temë të zvogëlimit të varfërisë së Romëve, prapë se prapë, nuk kanë rezultuar me zvogëlim të nivelit të varfërisë absolute të Romëve. Profesionistët e qendrave për punë sociale situatën e tillë e identifikojnë përmes përcjelljes së numrit të përfituesve të ndihmës sociale, që në disa vite të fundit është rritur në mënyrë drastike, kurse kjo e drejtë e përmendur nga sistemi i mbrojtjes sociale dhe të fëmijëve në një shumicë të rasteve e përdorin anëtarët e komunitetit romë.

Tabela 2: Numri i përfituesve të sigurimit material për familjet

Komuna	Numri mestar mujor i përfituesve			
	Sigurimi material i familjeve		Ndhimja për personat me invaliditet	Kujdesi dhe ndihma
	Numri i familjeve	Numri i anëtarëve		
Mali i Zi	11,463	36,986	2,033	11,439
Andrijeвица	174	543	17	153
Bijello Pole	1,292	4,391	230	1,340
Tivar	608	1,915	124	607
Berane	1,323	4,114	119	851
Budva	71	155	37	117
Cetinë	241	707	84	414
Danillovgrad	216	640	48	233
Guci	7	21	0	3
Herceg Novi	121	321	99	348
Kolashin	239	634	37	208
Kotor	75	192	43	223
Mojkovac	200	580	39	302
Nikshiq	1,658	5,212	211	1,186
Petnjica	0	0	0	0
Plavë	581	1,872	73	428
Plevle	495	1,388	102	861
Plluzhine	55	105	11	84
Podgoricë	2,359	8,005	525	2,731
Rozhajë	1,272	5,005	125	556
Shavnik	66	129	8	58
Tivat	98	271	15	114
Ulqin	239	678	73	493
Zhablak	74	109	13	132

Burimi: MONSTAT, 2015

Të dhënat zyrtare të disponueshme (Tabela 2) tregojnë numrin e përfituesve të ndihmës sociale sipas qyteteve të Malit të Zi, kurse pas shqyrtimit të të dhënave zyrtare mund të konstatojmë se numri i përfituesve është posaçërisht i lartë në komunat (me përjashtim të Ulqinit) ku janë bërë intervistat me specialistet (Podgorica, Berane, Bijello Pole, Rozhajë dhe Ulqin). Duke theksuar

lidhjen mes rrezikut të varfërisë dhe arsimimit, specialistet besojnë se si bazë e të gjitha kufizimeve të tjera me të cilat ballafaqohen Romët gjendet pozita e vështirë materiale e tyre. Përvoja e tyre në praktikë e vërteton tezën se niveli mesatar më i lartë i arsimimit të familjeve rome krijon më pak mundësi që ajo të hyjnë në rrezik të varfërisë. Njëkohësisht, specialistet kanë theksuar se edhe dukuria e kalimit të varfërisë nga gjenerata në gjeneratë është e pranishme në komunitetin romë. Eksperienca tregon se fëmijët e prindërve me status të ulët arsimor kanë mundësi më të mëdha që të jenë të përfshira me varfëri se ata fëmijët prindërit e të cilëve e kanë nivelin më të lartë të arsimimit. Si përfundim i këtyre vëzhgimeve, aktivitetet në fushën e arsimimit të Romëve dallohen si posaçërisht të rëndësishme për politikatat e mbështetjes së të varfërve.

Duke iu referuar të dhënave zyrtare për numrin e të arsimuarve në Mal të Zi në nivelin e tërë popullsisë, specialistet pranojnë se në periudhën e kaluar përfshirja me arsimim të popullsisë rome ka qenë më i vogël në krahasim me komunitete të tjera kombëtare dhe etnike që jetojnë në Mal të Zi. Sipas Regjistrimit të popullsisë së vitit 2003 numri i të pashkolluarve ka qenë 4,3% të popullsisë së Malit të Zi, shkollën fillore dhe shkollën fillore të pakompletuar e kanë pas 32,5%, shkollën e mesme 48,4%, shkollën e lartë dhe fakultetin 12,5%, kurse pa përgjigje ishin 2,1% të banorëve të Malit të Zi (MONSTAT, 2003). Sipas rezultateve të Regjistrimit të popullsisë së vitit 2011 të pashkolluar janë 2%, shkollën fillore dhe shkollën fillore të pakompletuar e kanë 28%, shkollën e mesme 52%, shkollën e lartë dhe fakultetin 17% (1% të banorëve të Malit të Zi nuk e kanë dhënë përgjigjen) (MONSTAT, 2011). Nëse i krahasojmë të dhënat mes dy regjistrimeve të popullsisë, lehtë mund të nxjerrim përfundime që në periudhë prej vitit 2003 deri në vitin 2011 është arritur një përparim në pikëpamje të rritjes së numrit të arsimuarve (në të tre nivele të arsimimit) në popullsinë e përgjithshme të Malit të Zi.

Tabela 3: Niveli i shkollimit dhe arsimimi në Mal të Zi

	Regjistrimi i vitit 2003 (%)	Regjistrimi i vitit 2011 (%)
Pa shkollë	4.3	2.0
Shkolla fillore dhe shkolla fillore e pakompletuar	32.5	28.0
Shkolla e mesme	48.4	52.0
Shkolla e lartë dhe fakulteti	12.5	17.0
Pa përgjigje	2.1	1.0

(MONSTAT, 2003 dhe 2011)

Sipas të dhënave të Regjistrimit të popullsisë, amvisërive dhe banesave të vitit 2011, gjysma e numrit të përgjithshëm të fëmijëve të popullsisë rome dhe

egjiptiane shkon në shkollë. Më pak se një e treta e kryen shkollën fillore, ndërsa 7% të tyre e kryen shkollimin e mesëm. Ky është një dallim i madh në krahasim me 98% respektivisht 86% që është shkalla e kryerjes së shkollës fillor, respektivisht shkollës së mesme mes fëmijëve të popullsisë shumice (Strategjia për inkluzionin e Romëve dhe Egjiptianëve në Mal të Zi 2016 – 2020, 2015:28). Sipas burimit të njëjtë, çdo i qytetarë i dhjetët i Malit të Zi është i moshës së shkollës fillore, kurse 95% të fëmijëve të kësaj moshe janë të përfshirë në shkollimin fillor. Shkalla e vajtjes në shkollë është shumë më e ulët tek popullsia rome dhe egjiptiane, duke marrë në konsideratë që vetëm gjysma e fëmijëve të moshës së shkollës fillore të kësaj popullsie shkon në shkollë, përkundrazi faktit se kjo shkallë rritet nga viti në vit. Përveç këtyre, akoma janë më shumë se 10% të fëmijëve të popullsisë rome dhe egjiptiane, me përqindje më të lartë të fëmijëve të moshës së shkollës fillore, që nuk janë të regjistruara në librat amëz të të lindurve. Gjithashtu, 34% të fëmijëve pa shtetësi nuk shkon në shkollë, si as 16% të fëmijëve që janë në proces të marrjes së shtetësisë (UNICEF, 2013).

Tabela 4: Nxënësit që e kanë regjistruar shkollën fillore

Viti shkollor	Shkollat fillore të rregullta			Shkollat fillore		
	Të regjistruar në klasë të I _			Numri i përgjithshëm i nxënësve (I – VIII/IX)		
	Total	Nxënëset	Nxënësit	Total	Nxënëset	Nxënësit
2000/2001	8 905	4 223	4 682	75 469	36 452	39 017
2001/2002	9 104	4 378	4 726	75 760	36 603	39 157
2002/2003	9 657	4 670	4 987	74 233	35 873	38 360
2003/2004	9 094	4 380	4 714	73 673	35 610	38 063
2004/2005	10 370	4 923	5 447	74 205	35 796	38 409
2005/2006	10 439	5 007	5 432	74 858	36 012	38 846
2006/2007	10 005	4 811	5 194	75 179	36 194	38 985
2007/2008	9 629	4 690	4 939	75 038	36 247	38 791
2008/2009	8 183	3 885	4 298	74 130	35 633	38 497
2009/2010	7 811	3 715	4 096	72 993	34 990	38 003
2010/2011	7 355	3 622	3 733	70 936	34 126	36 810
2011/2012	7 369	3 501	3 868	69 461	33 433	36 028
2012/2013	7 460	3 515	3 945	68 696	32 901	35 795
2013/2014	7 715	3 648	4 067	68 133	32 650	35 483
2014/2015	7 876	3 746	4 130	68 442	32 847	35 595
2015/2016 ¹	8 172	3 809	4 363	68108	32 458	35 650

Burimi: MONSTAT

Me Regjistrim të popullsisë të vitit 2001, është përcaktuar se përqindja e fëmijëve të moshës së shkollës fillore që shkojnë në shkollë është rritur nga 94% në 95%, në krahasim me regjistrimin e mëparshëm. Shkallën më të lartë të shkuarjes në shkollë në Mal të Zi e kanë komunat: Zhablak, Cetinë, Danilovgrad, Kotor, Ulqin dhe Mojkovac (97%). Në katër komuna – Zhablak, Tivat, Berane dhe Plevle – shkalla e shkuarjes në shkollë është në të njëjtin nivel si në vitin 2003. Në Podgoricë dhe Berane shkalla e shkuarjes në shkollë mes fëmijëve të moshës 6 – 17 vjeçare është më e ulët (93%) (UNICEF, 2013).

Nga viti 2011 dhe zbatimit të Regjistrimit të popullsisë e deri sot, numri i fëmijëve romë dhe egjiptianë të regjistruar është në rritje, me përjashtim të vitit 2015. Gjithashtu, numri i fëmijëve romë dhe egjiptianë të regjistruar në shkollimin fillor në Mal të Zi, në bazë të të dhënave të institucioneve kompetent, tregon se në shkollë fillore regjistrohen më shumë djem romë, se sa vajza rome.

Tabela 5: Numri i fëmijëve romë të regjistruar në shkollë fillore

Viti shkollor	Numri i fëmijëve
2011/2012	1582 fëmijë (856 M, 726 F)
2012/2013	1583 fëmijë (857 M, 726 F)
2013/2014	1582 fëmijë (856 M, 726 F)
2014/2015	1538 fëmijë (816 M, 722 F)
2015/2016	1438 fëmijë (772 M, 666 F)

Përmes përforcimi të procesit të përfshirjes në shkollim fillor dhe të mesëm, krijohen supozimet për edukim të mëtejshëm të Romëve dhe lëvizshmërinë e tyre të rritur drejt niveleve më të larta të sistemit arsimor. Me qëllim të nxitjes së inkluzionit social të të varfërve në sistemin arsimor, specialistet propozojnë këto masa efektive:

a) masat në avancimin e mbështetjes arsimore fëmijëve të Romëve të varfër në arsimin fillor dhe të mesëm, përmes:

- 1) përfshirja e hershme e fëmijëve të varfër nga familjet e identifikuara rome në arsimimin parashkollor dhe shkollor;
- 2) avancimi dhe modernizimi në organizim të aktiviteteve jashtëshkollore në shkolla duke zhvilluar përmbajtjet që do të pasurojnë jetën shoqërore dhe kontaktet sociale të fëmijëve (p.sh. përmirësimi i punës të seksioneve sportive, teatrore, letrare, etj.);
- 3) veprimet parandalues për mundësitë e braktisjes së hershme të shkollës (puna me mentorë, mësimi me moshatarë, përfshirja e prindërve);

- 4) çiltërsia e shkollës për kontakte dhe vizita nga jashtë (p.sh. vizitat e nxënësve që e kanë kryer shkollën që janë me origjinë nga familjet e marginalizuara por që kanë arritur suksese të konsiderueshme në arsim);
- 5) zhvillimi i punës sociale dhe pedagogjike në shkolla fillore dhe të mesme dhe bashkëpunimi me qendra lokale për punë sociale (përcjellja e suksesit shkollor të fëmijëve që janë përfituesit e shtesës fëmijërore dhe familjet e të cilëve e përdorin të drejtën e sigurimit material, shpërblimi i nxënësve të suksesshëm dhe të përkushtuar, tek ata që janë më pak të suksesshëm të insistohet për parandalim të mossuksesit e jo për shpërblim pas notës së dobët);
- 6) pranë shkollave fillore dhe të mesme të hapen qendrat për këshillim detyra kryesore e të cilave do të ishte përmbajtur në të ashtuquajturin “mësimin me mentorë”. Mentorët për mësim do të fokusoheshin më së shumti tek fëmija e përjashtuar në mënyrë sociale, duke u ndihmuar që t’i luftojnë problemet familjare de ato personale;
- 7) sigurimit të pjesëmarrjes dhe trajnimit të prindërve të fëmijëve rome që janë në evidencën e përfituesve të sigurimit material, si dhe zbatimit të sanksioneve ligjore të parashikuara në rast se e destimulojnë shkuarjen e fëmijës në shkollë. Nëse bëhet fjalë për prindërit me nivel më të ulët të shkollimit është e domosdoshme të realizohet përfshirja e tyre në programe të plotësimit të kualifikimeve dhe trajnimeve për të rriturit jashtë sistemit formal të arsimit. (UNICEF, 2013)

b) *masat e avancimit të arsimit të Romëve të rritur*, përmes avancimit të kompetencave të tyre socio – qytetare dhe aftësive për punë.

Këto masa për qëllim kanë që personave të rritura të varfra, të identifikuar me linje zyrtare të varfërisë, t’u përmirësohen mundësitë e integritit social të tyre. Nën zhvillimin e kompetencave socio – qytetare nënkuptojmë zhvillimin e: aftësive komunikuese, aftësive të zgjidhjes së problemeve dhe zhvillimin e aftësisë së punës individuale. Aftësitë e punës së Romëve të rritur në Mal të Zi mund të avancohen përmes: programeve të trajnimit të të rriturve (kurset edukative për profesione manuale për të cilat ekziston nevoja në tregun e punës), programeve të punimeve publike, drejtimit të të varfërve drejt aktiviteteve bujqësore.

Aktivitetet në fushën e arsimit kërkojnë ngarkimet e shtuara financiare për buxhetin shtetëror. Megjithatë, investimi në politika arsimore në mënyrë afatgjate paguhen shumëfishë nga aspekti i zhvillimit socio – demografik i popullsisë,

sepse rriten potencialet e *ekonomisë së dijes* dhe parandalohet riprodhimi kulturor i varfërisë i Romëve. Investimi i tillë tek resurset e qëlluara për arsim, kryesisht të fëmijëve romë, do të thotë rezultatet më të larta në kuptimin e rritjes së aftësisë së tyre për t'u adaptuar gjatë tërë jetës (Esping – Anderesen, 2006:56). Insistimi për pjesëmarrjen absolute të Romëve në arsimimin formal, përmes avancimit të përmbajtjeve të sistemit arsimor, është vetëm një pjesë e procesit të përgjithshëm të zvogëlimit të varfërisë. Reformat në fushën e arsimit medoemos duhet të përcjellin ngjarjet në sferat e mbrojtjes sociale dhe politikën e punësimit. Mirëpo, politikat zyrtare publike në fushën e arsimit do duhej të krijohen duke pas kujdes edhe për funksionin e rëndësishëm shoqëror që arsimit e kryen në kuptimin e zhvillimit socio – ekonomik të shoqërisë dhe interesave të qytetarëve si bartësve të të drejtave personale.

Në fund, sipas mendimit të specialisteve, me varfëri janë më së shumti të prekur familjet rome në të cilat zoti i shtëpisë praktikisht nuk ka asnjë formë të shkollimit, familjet me më shumë se katër anëtarë, familjet në krye të cilave është gruaja (nënë e vetme), familjet që nuk kanë prona bujqësore. Gjithashtu, një numër i madh i familjeve rome (pa marrë para sysh strukturën sociale të familjes) jetojnë në kushte joadekuate për banim. Prandaj, shkaqet e varfërisë së familjeve rome janë në a) statusin e ulët arsimor, b) aktivitetin ekonomik të dyshimtë të të rriturve, c) numrin e madh të anëtarëve të amvisërisë, d) mos-posedimit os mosekzistimit të qasjes tek pronat bujqësore.

Ambienti kulturor si pengesë e arsimimit të Romëve

Në të gjitha programet dhe strategjitë të zbatuara deri tani theksohet rëndësia e specifikave të kulturës së Romëve. Me fjalë të tjera, komuniteti etnik romë e ka një serë të karakteristikave të ndryshme kulturore që e përbëjnë identitetin e tyre të veçantë. Problemi është i dukshëm edhe për shkak të faktit se vetë-identifikimi i anëtarëve të popullsisë rome është më së shpeshti e përkufizuar në mënyrë negative, si kundërshtim në raport me popullsinë shumicë. Një nga pyetjet thelbësore, prej të cilës varet pjesëmarrja e Romëve në procesin arsimor, është se si të harmonizohen format kulturore me kërkesat e shoqërisë bashkëkohore dhe në atë mënyrë të minimizohen mundësitë për lajmërim të rreziqeve sociale? Është shumë me rëndësi që procesi i përfshirjes dhe i avancimit arsimor të tyre të zbatohet pa rrezik potencial për identitetin kulturor të tyre. Specialistet theksojnë se Romët i takojnë grupit ndaj të cilit popullsia shumicë dhe pakicat tjera etnike kanë paragjykime dhe stereotipa të thella, gjë që këtyre ua kufizon mundësinë për të zhvilluar shkallët e larta të adaptimit dhe integritimit në nivelin e lidhjeve sociale primare dhe sekondare. Studimet e deritanishme në temën e distancës etnike pa dyshim tregojnë se ekziston distanca e qartë e popullsisë

shumicë në raport me Romët dhe format kulturore të sjelljes së tyre. Ashtu, për shembull, sondazhi i studimit tregon se mbi 22% të anketuarve nuk ka dëshirë që Romët të jetojnë në vendin e tyre, 31.5% nuk i dëshiron Romët për fqinjë, 32% do të evitofshin që të jenë bashkëpunëtorë në punë me Romët, 43.5% nuk ka dëshirë që eprori i tyre në punë të jetë Romë, mbi 53% nuk ka dëshirë që anëtarët e popullsisë rome të janë arsimtarët e fëmijëve në shkollë, gati 43% do të evitofshin të shoqërohen dhe të vizitohen me Romët. Mbi 58% nuk do të dëshironin t'i shihte Romët në vende udhëheqëse në shtet, ndërsa gati 70% nuk i dëshiron lidhjet familjare me anëtarët e popullsisë rome përmes martesës. Në mënyrë kumulative, mbi 46% të qytetarëve të Malit të Zi tregojnë një distancë ndaj Romëve (CEDEM, 2013). Përveç distancës së padyshimtë etnike, është i pranishëm edhe problemi i barrierës gjuhësore që e vështirëson funksionimin social të Romëve në ndërveprime më të gjera shoqërore.

Sipas studimit të Ministrisë së të drejtave të njeriut dhe të pakicave të Malit të Zi, është përcaktuar se në 33% të amvisërive flitet përjashtimisht gjuha rome. Gati 40% të popullsisë rome nuk e flet mjaft mirë gjuhën malazeze. Përveç këtyre, mbi 45% të Romëve nuk lexojnë as nuk shkruan në gjuhë malazeze, me 20% të atyre që shkruajnë dhe lexojnë, por me ca probleme (Strategjia për inkluzion të Romëve dhe Egjiptianeve në Mal të Zi 2016-2020, 2015:83).

Informimi për ngjarjet shoqërore të përditshme, prezantimet publike të kulturës së vetë përmes mediave nuk është në nivel të duhur. Të dhënat e Ministrisë së të drejtave të njeriut dhe të pakicave tregojnë se pak më pak se 15% të Romëve janë në gjendje të identifikojnë TV emisionet në gjuhë rome që transmetohen në televizionin kombëtar. Nga ana tjetër, përveç fushatave që janë zbatuar në periudhën e kaluar, më pak se 4% të Romëve është në gjendje ta kujtojë një reklamë që i promovon të drejtat e Romëve (Strategjia për inkluzion të Romëve dhe Egjiptianeve në Mal të Zi 2016-2020, 2015:83). Situata është pak më e mirë me të dhënat në lidhje me qasshmërinë e të drejtave të garantuara me ligj nga fusha e mbrojtjes sociale dhe shëndetësore, edhe nëse ajo nuk është akoma e mjaftueshme.

Një numër i familjeve rome që kanë arritur të shpëputen nga prangat e varfërisë, të ndryshojnë rrethin ku jetojnë, shumë shpesh ndalojnë të identifikohen më si familje rome. Është i njohur adaptimi i Romëve popullsisë shumicë në mjediset ku jetojnë. Ndryshimet e mbiemrave familjare, përkatësisë fetare, mësimi i shpejtë i gjuhës, etj. Theksojmë se konstatimet e specialisteve u referohen vetëm atyre aspekteve të sjelljes shoqërore të Romëve që nuk e përfshijnë sjelljet shoqërore devijuese siç është lëmshja.

Të gjitha këto konstatimet tregojnë se ekziston identiteti kulturor i Romëve gjysmë i konsoliduar, përfundimi që është i pranishëm si tek intervistat me

specialistet, ashtu edhe në dokumentet zyrtare strategjike që i krijon shteti. Gjendja e tillë implikon perceptimin negativ të Romëve nga ana e anëtarëve të komunitetit shumicë. Me ndërtimin e identitetit të popullsisë rome që do të bazohet mbi të gjitha karakteristikat afirmative të kulturës rome, do të zvogëloftë mundësitë për ekzistimin e paragjyqimeve dhe stereotipave dhe ndikimin negativ tek inkluzioni i tyre social.

Braktisja tepër e hershme e procesit arsimor

“Studimet e shumta empirike që janë punuar në vende evropiane, të cilat merren me temën e mungesës së fëmijëve nga shkollimi fillor, tregojnë se ky është një problem kompleks, shumëdimensional, i cili shkakton disa faktorë të rrezikut. Anë e mbanë të Evropës, njollosja dhe diskriminimi, shpesh herë të pranishme tek popullsia rome dhe egjiptiane dhe fëmija me pengesa në zhvillim, janë pengesat kryesore për arsimimin e tyre” (UNICEF, 2013).

Sipas përvojës së deritanishme të specialisteve në Mal të Zi që janë në kontakt të drejtpërdrejtë me familjet rome, ekzistojnë shumë arsye për braktisjen tepër të hershme të arsimit, këto që mund të klasifikohen në tri kategori të krijuara nga perceptimet e ndryshme të pjesëmarrësve të procesit arsimor. Ato janë: arsyet nga perspektiva e fëmijëve rome, arsyet nga perspektiva e prindërve të fëmijëve, arsyet nga perspektiva institucioneve të përfshira në proces.

Si pengesa dhe probleme fëmijët më së shpeshti e theksojnë mungesën e aksesoreve kryesore për shkollë dhe teksteve shkollore, njohjen e pamjaftueshme të gjuhës së shumicës, vështirësitë në përvetësimin e mësimin, mungesën e mbështetjes dhe asistencës në mësim tek shtëpia (prindërit kryesisht nuk e kanë kryer shkollën fillore, dhe si arsyen e dytë fëmijët e cekin se prindërit janë tejet të ngarkuar me punë ose me kërkim të punës, etj.), pastaj detyrat që i kanë në familje që u referohen punëve shtëpiake por edhe ndihmës prindërve në procesin e punës.

Prindërit e fëmijëve, sipas përvojës së specialistëve, theksojnë pengesa dhe probleme që në radhë të parë i referohen mungesës së mjeteve kryesore për jetesë (kushtet e dobëta të banimit, pa ujë, ose pamundësia që paguhen faturat kryesore, papunësia e shkaktuar me mungesë të arsimimit, por ehe paragjykimet si dhe varfëria që zgjat disa gjenerata, ashtu që në këtë kuptim shkolla nuk është prioriteti i tyre). Shumë prindër, siç thonë specialistet, thonë se fëmijët turpërohen të shkojnë në shkollë për arsye se nuk e kanë veshmbathjen adekuate, librat dhe aksesoret, paradreken.

Është interesant që vlerësimi i situatës nga institucionet në një pjesë dallon nga perceptimi i fëmijëve rome dhe prindërve të tyre. Në institucione nuk e

mohojnë se ekzistimi i stereotipave ndaj Romëve dhe situata e tyre e dobët socio – ekonomike janë arsytet e braktisjes së shkollimit, por e theksojnë edhe se tek Romët nuk ekziston gathëmëria për të ndryshuar modelet e caktuara të sjelljes që nuk janë në përputhje me vlerat që janë të pranuar në përgjithësi. Posaçërisht theksohet papërgjegjshmëria gjatë ndjekjes së rregullt të orëve shkollore dhe përbushjes së detyrave arsimore edhe nëse ekziston mundësia e shkuarjes në orë të shtuara, mungesa e komunikimit me specialistet, dhe theksohet se mungesa e teksteve shkollore prej kohësh më nuk është problem që dallohet. Specialistet precizojnë se problemi i braktisjes së shkollimit lajmërohet më së shpeshti në periudhën e kalimit nga mësimdhënia në klasë tek mësimdhënia lëndore dhe më vonë me intensifikimin e mësimëve me të vështira. Në fund, nga perspektiva e institucioneve përmendet edhe sistemi i ndryshëm i vlerave tek Romët dhe jo-Romët, moskuptimi i popullsisë tjetër për problemet me të cilat ballafaqohen fëmijët rome, si dhe mungesa e komunikimit mes këtyre dy grupeve.

Në kuadër të problematikës së braktisjes së shkollimit të rregullt, posaçërisht shfaqet problemi i pjesëmarrjes së vajzave rome. Sipas mendimit të specialisteve, trendët tregojnë se ato, para djemve, e braktisin shkollën fillore, dhe në shumicën e rasteve si arsytet për braktisje, jo formalisht, shprehen martesë, do të thotë martesë e detyruar. Me fjalë të tjera, djemtë dhe vajzat gati sipas parimit të automatizmit i pranojnë vendimet e prindërve të vetë dhe të komunitetit. Ata vendimet e tilla nuk i vënë në diskutim fare. Për ata mënyra e tillë paraqet një model të zakonshëm të sjelljes që trashëgohet nga tradita dhe që duhet respektuar. Situata me martesë të detyruara është edhe më e ndërlikuar nëse merret para sysh fakti se nuk bëhet fjalë për detyrim të thjeshtë, por në procesin e detyrimit shfaqet edhe momenti ekonomik – blerja e nuses. Ky dimension ekonomik është posaçërisht i rëndësishëm në komunitete shoqërore që ballafaqohen me varfëri ekstreme. Problemi i përmendur i tejkalon të gjitha suazat e diskutimit për pjesëmarrjen e Romëve në shkolla fillore dhe drejton tek përgjegjësia e jo vetëm qendrave të punës sociale dhe shkollave fillore, por kërkon edhe ndërhyrjen e organeve shtetërore, siç janë policia, gjykata dhe prokuroria. Pikërisht arsimimi, sipas mendimit të specialisteve, mund të jetë një nga mekanizmat e shkëlqyer përmes të cilit mund të rishqyrtohen matricat e zakonshme të sjelljes që janë të imponuara me vullnetin e të tjerëve dhe me situatën e dobët socio – ekonomike. Megjithatë, specialistet konstatojnë se është më se evidente rezistenca e fuqishme me të cilën ballafaqohen në procesin e shpalosjes së qenies së martesave të detyruara brenda këtij komuniteti. Aty janë të pranishme injoranca dhe mosinteresimi i popullsisë shumicë për këtë problematikë dhe të gjitha këto flasin për faktin se as komuniteti i romëve dhe egjiptianeve, por as popullsia shumicë nuk ia kanë filluar në të vërtetë procesin e ndërtimit të një shoqërie multikulturore.

Komunikimi i specialisteve me anëtarët e komunitetit romë

Duke marrë në konsideratë momentin e dobët socio – ekonomik në tërë popullsi, komunikimi me anëtarët e komunitetit romë zhvillohet pa vështirësi të mëdha në situata kur Romët dëshirojnë realizimin e ndonjë të drejte konkrete të parashikuar me ligje. Por, specialistet bëjnë dallim mes komunikimit të thjeshtë që zhvillohet në mënyrë të papenguar dhe komunikimit që për pasojë të drejtpërdrejtë ka përmirësimin e intensitetit të pjesëmarrjes së fëmijëve rome në procesin arsimor. Gjatë komunikimit formal (p.sh. në qendra për punë sociale) Romët tregojnë një dozë tejet të lartë të vendosmërisë dhe shpesh i kanë “favoritët” e vetë, do të thotë specialistin me të cilin, sipas mendimit të tyre, më së lehti kryejnë komunikimin.

Tek shumica e prindërve ekzistojnë vetëdija për domosdoshmërinë e arsimit të fëmijëve të tyre dhe rëndësinë e statusit arsimor si faktorit mbrojtës nga dukuria e varfërisë. Megjithatë, mendimi i tyre shkon në drejtim të daljes nga situatat aktuale të jetës që duhet të përballohen. Sipas të dhënave nga studimi i UNICEF-it nga viti 2013, madje gjysma e etërve romë dhe egjiptianë, fëmijët e të cilëve nuk shkojnë në shkollë, janë pa asnjë shkollim (52%), ndërsa mes Romëve dhe Egjiptianëve fëmijët e të cilëve shkojnë në shkollë kemi shumë më pak etër që nuk janë të shkolluar – përafërsisht çdo i treti atë (31%). Shkollën fillore si shkollën e vetme të kryer kanë vetëm 11% të etërve romë dhe egjiptianë fëmijët e të cilëve nuk shkojnë në shkollë (UNICEF, 2013).

Si pasojë e rrethanave të tilla, prindërit shpesh zgjedhin sjelljet alternative që së paku momentalisht të ndikojnë tek përmirësimi i standardit të jetës së familjeve të veta. Duke marrë në konsideratë se çdo ditë zhvillohet lufta për mbajtjen e vetë ekzistencës, detyrat e fëmijëve në procesin arsimor bëhen kategori sekondare. Me fjalë të tjera, për shkak të situatave aktuale lihet pas dore arsimimi afatgjatë i fëmijëve me justifikim “të mungesës së arsytuar me qëllim të zgjidhjes së çështjeve ekzistenciale”.

Në kundërshtim me qëndrim të tillë, prindërit e fëmijëve të popullsisë shumicë vlerësojnë se për fëmijën është shumë më me rëndësi që të përkushtohet detyrave të shkollës, e jo detyrave në shtëpi ose në punë, ndërsa të tjerët kryesisht pajtohet me këtë, por në një shkallë më të ulët (deri diku është më mirë t’i kushtohen detyrave të shkollës). Dallimi i këtillë në qasje fëmijëve dhe detyrave të arsimit të tyre mund të jetë edhe shkaku u qëndrimit negativ të prindërve të fëmijëve të popullsisë shumicë në situata kur fëmijët e tyre duhet ta krijojnë një kontakt më intensiv me moshatarët romë. Përveç këtyre, ambiciet e prindërve të fëmijëve nga popullsia shumicë në pikëpamje të arsimit të fëmijëve janë më të larta sesa aspiratat e prindërve të fëmijëve romë. Tek prindërit të fëmijëve romë është i pranishëm edhe dallimi mes arsimit formal dhe joformal (jetësor).

Prindërit romë dhe egjiptianë në përgjithësi, kryesisht ia kushtojnë vëmendjen arsimimit joformal, duke marrë në konsideratë se 43% të tyre mendon se për fëmijët e tyre më me rëndësi është shkolla jetësore, ndërsa vetëm 18% të prindërve të popullsisë shumicë pajtohet me këtë (UNICEF, 2013).

Në ambient të tillë dallimi në arsim rritet me çdo nivel të ardhshëm të procesit arsimor që e kalojnë fëmijët e popullsisë shumicë në krahasim me fëmijët romë që jo rrallë e braktisin arsimimin tepër herët.

Në komunikimin me Romët, specialistet tregojnë se ata e kanë një vizion të qartë për mënyrën se si për një afat të gjatë do të zhvillohej procesi i integritimit të përgjithshëm social të tyre. Mund të thuhet se shumica e Romëve pajtohet se punësimi i Romëve, edukimi i familjeve të tyre dhe mbështetja nga të gjitha institucionet janë nxitësit më të rëndësishëm si për avancim të jetës së Romëve, ashtu edhe për statusin e tyre arsimor. Mirëpo, pritjet më të mëdha në zgjidhje të problemeve të veta kanë nga shteti, sepse institucionet e tij janë ato që duhet të jenë aktorët kryesorë në zvogëlimin e përjashtimit social të tyre.

Specialistet vërejnë se një për një numër të konsiderueshëm të Romëve (posaçërisht për prindërit e fëmijëve romë) mungon një dozë e vetëkritikës dhe vështrimit objektiv në lidhje me sjellje të veta. Shumë shpesh si shembuj jepen lëmosha dhe lëvizja hapësinore e fëmijëve të popullsisë rome si shkaqet e mungesës së tyre nga shkolla, për çfarë, sipas mendimit të specialisteve, prindërit e mbajnë një pjesë të konsiderueshme të përgjegjësisë. Si edhe në shembullin e lidhjes së hershme të martesave, problemi në fjalë nuk i përket vetëm qendrave të punës sociale dhe institucioneve arsimore. Thelbi është se fëmija potencialisht është viktimë e keqtrajtimit dhe lënies pas dore, respektivisht është ekspozuar ndikimeve të padëshirueshme dhe të dëmshme (ftohtësia, qëndrimi në rrugë, mungesa e arsimimit, rreziqet nga dhuna dhe lëndimet, mungesa e mbikëqyrjes nga një person i rritur, etj.). Natyrisht, është fakti se lëmosha nuk është e pranishme vetëm tek anëtarët e popullsisë rome, por ajo paraqet një pengesë të madhe për zhvillimin e përshtatshëm social dhe psikik – fizik të fëmijës dhe shpeshherë është një nga shkaqet për të cilët fëmija nuk qëndrojnë për çdo ditë në shkollë.

Duke marrë në konsideratë situatën e përgjithshme të familjeve rome, specialistet e shohin hapësirën për përmirësim të komunikimit dhe pjesëmarrje më proaktive në qendra për këshillime dhe punëtoritë që organizohen për prindërit. Shumë shpesh, në organizimin e qendrave për punë sociale, organizatave joqeveritare dhe organizatave humanitare ndërkombëtare realizohen punëtoritë, takimet dhe diskutimet në grupe me prindërit e fëmijëve rome me qëllim që përmes avancimit të komunikimit të ofrohet mbështetja fëmijëve në procesin e arsimimit. Por, shumë shpesh ndodh që prindërit nuk janë të pranishëm në

një numër të pritur në këto aktivitete, ashtu që gjithë aktiviteti e humb idenë dhe kuptimin e vetë të plotë. Sikur edhe në shembuj të dhënë më parë, më së shpeshti si arsytet për mungesë jepen situata e vështirë ekzistenciale, problemet familjare, mbingarkesa me detyra të tjera, etj.

Mbrojtja sociale në funksion të përforsimit të procesit të inkluzionit social të Romëve në sistemin arsimor

Specialistet e konsiderojnë si shumë të rëndësishëm rolin e sistemit të mbrojtjes sociale dhe të fëmijëve në nxitjen e arsimit të Romëve. Reforma që është në zhvillim ka për qëllim rritjen e rolit të komuniteteve lokale (komunave) në Mal të Zi, që në atë mënyrë të përballohet karakteri paternalist i mbrojtjes sociale. Specialistet i theksojnë shumë anët pozitive të kësaj ideje, pikësepari duke konsideruar afirmimin e nevojave të komuniteteve lokale dhe vendore, si dhe sigurimin e hapësirës për një pjesëmarrje më aktive qytetare. Në rrethana të tilla do të krijohet një imazh më i qartë për kategoritë e popullsisë të përjashtuara në mënyrë sociale. Metoda e deritanishme e punës, ku primatin e ka sistemi i centralizuar i vendimmarrjes, është treguar si joefikas dhe i papërshtatshëm kontekstit aktual kohor, posaçërisht në shembullin e anëtarëve të popullsisë rome. Mungesa e efikasitetit administrativ, ngadalësia në zgjidhjen e problemeve vështirësojnë qasjen shfrytëzuesve. Mbrojtja e drejtpërdrejtë e shfrytëzuesve të shërbimeve është e mbingarkuar shpesh me procedura të mëdha, madje edhe në situata ku nuk janë të nevojshme, me qëllim që të ofrohet një mbulesë ose mbrojtje specialisteve se në rastin konkret kanë bërë gjithë që ka qenë në mundësi të tyre. Përveç kësaj, me procesin e decentralizimit krijohet mundësia për një rol më aktiv të sektorit civil, kontributet e të cilit në koncepte bashkëkohore të politikës sociale janë gjithë e më ët rëndësishme. Pikërisht për këtë arsye do të intensifikohet bashkëpunimi i qendrave të punës sociale me organizata jo-profitprurëse dhe do të hapet mundësia për ideja dhe qasje të reja në realizimin e programeve sociale që janë për Romët. Duke dhënë përvojat krahasuese, specialistet theksojnë se programet e punës së mbrojtjes sociale me popullsinë e cenuar në mënyrë sociale, në vende të zhvilluara bazohen mbi tri aktivitete, e ato janë: vullnetarizmi, aktivizmi politik dhe edukimi. Qëllimi i masave të këtilla është përmbajturi në synimin e përforsimit të komunitetit lokal, pjesëmarrjes së qytetarëve dhe zbatimit të procesit të decentralizimit. Ky proces, i njohur me emrin “devolucion”, do të duhet të përcillet me formimin e ekipeve dhe komisioneve të reja specialiste që në përshkrimin e punës së vetë do të kishin punën e vazhdueshme me Romët në lidhje me fushat e arsimit, punësimit, banimit social dhe integritet social. Modeli i tillë i funksionimit do të nënkuptonte edhe konceptin krejt ndryshe të funksionimit organizativ

të shërbimeve sociale që komunikojnë me Romët dhe do të përfshinte këto veprimtari:

- a) Riorganizimi i sistemit tejet të madh institucional – administrativ të mbrojtjes sociale në disa tërësi më të vogla, më funksionale dhe më fleksibile brenda komunitetit lokal;
- b) Nxitja e kreativitetit, pjesëmarrjes aktive dhe përgjegjësisë së ndërsjellët të profesionistëve dhe përfituesve, për të evituar qëndrimin e tyre pasiv dhe varësinë afatgjatë nga ndihma e huaj;
- c) Përfshija e grupeve primare, joformale, respektivisht tërë sektorit vullnetarë në planifikim dhe realizim të funksionit social – mbrojtës.

Për shembull, në Shtete të Bashkuara të Amerikës, për shkak të mbizotërimit të diskursit neoliberal (përgjegjësia e individit, familjes për problemet me të cilat ballafaqohen), janë shumë të popullarizuara projektet për “ndërtimin e komunitetit”. Ashtu, në kuadër të projektit *Community outreach partnership centers programme* është angazhuar një grup i studentëve që më aktivitete të veta ta ndihmojë përfshirjen sociale të popullsisë së një komuniteti lokal me popullsi latinoamerikane mbizotëruese (Ignjatoviq, 2011:124, sipas Gress, 2004). Mirëpo, shumë shpejt janë lajmëruar disa dobësi në implementim. Me fjalë të tjera, përfshirja e individëve nga komuniteti nuk e ka shkaktuar besimin më të lartë tek efikasiteti i masave të planifikuara, çfarë është një nga premiset kryesore në procesin e përforcimit të komunitetit lokal. Studentët kryesisht kanë bashkëpunuar me autoritete lokale, shërbime dhe administrata sociale, por shumë pak me vetë qytetarët. Tendenca e institucionalizimit të projekteve, me ndërhyrje të konsiderueshme të aktorëve kryesorë shoqërorë, i ka zbutur efektet e pritura (Ignjatoviq, 2011 :125).

Specialistët janë të vetëdijshëm për faktin se procesi i decentralizimit të mbrojtjes sociale mund të prodhojë disa vështirësi nëse reforma e përgjithshme mos të zbatohet në mënyrë të përpiktë me programe precize të monitorimit të procesit dhe vlerësimit të efekteve. Skenari i tillë do të godiste më së shumti vetë shfrytëzuesit e shërbimeve (në këtë rast posaçërisht Romët) dhe do të prodhonte një gjendje më të vështirë nga gjendja e cila me masa ekzistuese planifikohet të zgjidhet. Prandaj, sipas mendimit të tyre, para se të fillojë procesi i transferimit të kompetencave tek vetëqeverisjet lokale, me qëllim të tejkalimit të problemeve ekzistues e dhe atyre të mundshme, doemos duhet zbatuar masat në disa segmente, dhe ato segmente janë:

1. Harmonizimi i përgjegjësisë me shpenzime me mjete adekuate që të jenë në dispozicion komunave;

2. zgjerimi i autorizimeve lokale të harmonizohet me nivelin e të ardhurave të komunave;
3. sigurimi i të drejtës për tatime dhe taksa të shtuara për komunitetet lokale;
4. ndërtimi i kapaciteteve administrative përmes investimit në burime njerëzore (kuadrot e aftë për të udhëhequr politikën tatimore, menaxhimin financiar, planifikimin e buxhetit, etj.);
5. përfshirja e përfaqësuesve të organizatave joqeveritare;
6. barazimi i përgjegjësive të vetëqeverisjeve lokale me numrin gati të njëjtë të banorëve;
7. monitorimi i procesit të zbatuar.

SHYQRTIME PËRFUNDIMTARE

Është qartë se kërkesat ndaj shteti janë më të shpeshtë dhe më të dukshëm gjatë zgjidhjes së situatave të kategorive të popullsisë që janë të cenuara në mënyrë sociale. Sipas mendimit të specialisteve, gjatë disa viteve të fundit janë bërë përpjekjet e konsiderueshme në sferat e arsimit dhe mbrojtjes sociale që numri sa më i madh i fëmijëve romë të integrohet në arsimin fillor. Nëse situata krahasohet me situatën që ishte para dhjetë vitesh është e qartë se ekzistojnë disa lëvizje në procesin e përgjithshëm. Megjithatë, mbesin dy probleme kryesore, dhe ato janë: përfshirja më e madhe e fëmijëve romë dhe mbajtja e tyre sa më e gjatë në suaza të sistemit arsimor, si dhe çështja e vetë cilësisë së arsimimit që e përvetësojnë fëmijët romë. Me fjalë të tjera, specialistet qartë e identifikojnë se gjatë insistimit për aktivitete që kanë për qëllim shkallën më të lartë të përfshirjes së Romëve në shkolla, plotësisht mënjanohet cilësia e arsimimit të cilin e përvetësojnë. Në këtë kuptim është e domosdoshme të punohet paralelisht si në procesin e përfshirjes, ashtu edhe në procese të përcjelljes së cilësisë së arsimimit, me monitorim dhe vlerësim të detyrueshëm të efekteve të planifikuara.

Rekomandimi i përgjithshëm i specialisteve i referohet përfshirjes së detyrueshme të Romëve, respektivisht përfaqësuesve romë në të gjitha aktivitetet që kanë të bëjnë me Romët, në këtë rast me të gjitha masat, aksionet dhe aktivitetet që ndërmerren me qëllim të avancimit të arsimimit të Romëve. Me komunitetin romë dhe përfaqësuesit e tyre duhet të ndërtohen marrëdhëniet dhe partneritetet që do të kontribuojnë përmirësimit të gjendjes së dobët, por edhe që do të rrisin mundësitë që planet të realizohen sa më mirë. Për të krijuar mundësitë që problemet të zgjidhen në mënyrë sistemore, është e domosdoshme të punohet në avancimin e mekanizmave të përcjelljes së fëmijëve romë të moshës shkollore, atyre të përfshirë ëme arsim fillor, dhe të sigurohet monitorimi cilësor i procesit. Vëmendja e posaçme duhet t'i kushtohet përgatitjes së fëmijëve për shkollë dhe me këtë proces duhet të fillohet në moshën parashkollore. Duke marrë në konsideratë se pozita e grave romë është edhe më e vështirë në krahasim me pozitën e komunitetit romë në përgjithësi, çështja e arsimimit të grave romë duhet të zënë vendin e posaçëm. Në përputhje me këto, është e domosdoshme që të analizohet pozita e nxënësve romë në sistemin arsimor. Duhet të insistohet për parandalimin e segregacionit të fëmijëve romë që mund të ketë pasoja pozitive afatgjata.

Ka shumë rekomandime që janë në lidhje me organizimin e punës në vetë shkollat dhe që specialistet i konsiderojnë se përmes tyre mund të avancohet cilësia e procesit në përgjithësi. Ashtu, për shembull, një numër i specialisteve mendon se duhet zvogëluar numri i fëmijëve nëpër klasa, për t'u krijuar mundësitë mësuesve dhe arsimtarëve për me ua kushtuar më shumë vëmendje fëmijëve që përparojnë më ngadalë.

Shkollat duhet të përdorin resurset e organizatave joqeveritare, vullnetarët dhe bashkëpunëtorët e trajnuar që mund të punojnë në mënyrë të shtuar me fëmijët romë në shkolla. Një nga rekomandimet thotë se duhet të shfrytëzohen pushimet për organizim të shëtitjeve dhe aktiviteteve të tjera me qëllim të shoqërizimit dhe integritit. Përveç këtyre, i veçojmë edhe disa rekomandime:

- a) në disa shkolla të vendosen asistentët romë, të insistohet për qëndrim gjatë gjithë ditës;
- b) të vendosen më shumë masa afirmative dhe stimuluese, posaçërisht kur bëhet fjalë për përgatitjen për arsimimin e mesëm të mëtejshëm;
- c) të përforcohet bashkëpunimi i prindërve romë dhe shkollave;
- d) në mënyrë të shtuar të motivohen mësimdhënësit në shkolla;
- e) të insistohet në kontakte të përditshme, shoqërim, komunikim të fëmijëve rome dhe fëmijëve të tjerë përmes aktiviteteve të ndryshme të karakterit sportiv, kulturor dhe edukativ.

Organet dhe institucionet shtetërore me qëllim të përmirësimit të procesit të përgjithshëm duhet të insistojnë në zbatimin dhe implementimin e ligjeve aktuale në fuqi. Gjithashtu, është i domosdoshëm bashkëpunimi i të gjithë aktorëve shoqërorë me qëllim të kapërcimit të pengesave ekzistuese në realizimin e të drejtave të Romëve. Specialistet i theksojnë disa lloje të pengesave që lajmërohen në praktikë (kryesisht në qendrat për punë sociale gjatë procedurave të realizimit të të drejtave sociale. Ato janë: përcaktimi i të drejtave (mosekzistimi i standardeve minimale, ka ndonjëherë edhe mospërputhja mes të drejtave dhe nevojave), kontrolli jo adekuat i zbatimit të të drejtave, mungesa e resurseve, menaxhimi (çështja e autonomisë së specialisteve) dhe procedurat e ngadalshme).

Në fund, theksojmë qëndrimin e përgjithshëm të profesionistëve të intervistuar që thotë se problemet e arsimimit të fëmijëve romë nuk mund të zgjidhen pa përparim të përgjithshëm shoqëror, jo vetëm në kuptimin e përparimit teknologjik dhe ekonomik, por edhe në pikëpamje të emancipimit të popullsisë në përgjithësi që për qëllim do të kishte anashkalimin e stereotipave dhe paragjykimeve. Natyrisht, me rëndësi të madhe është edhe pjesëmarrja qytetare në nivelin e bashkësive vendore dhe lokale, si një pikë e rëndësishme në procesin e ndërtimit të shoqërisë së kohezionit social.

